

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА

МІЩИХА ЛАРИСА ПЕТРІВНА

УДК: 159.923

**ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ
У ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

Науковий консультант

дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор

Моляко Валентин Олексійович, Інститут психології імені Г. С. Костюка

НАПН України, лабораторія психології творчості, завідувач

Офіційні опоненти:

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор

Носенко Елеонора Львівна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра педагогічної та вікової психології, завідувач;

доктор психологічних наук, професор

Савчин Мирослав Васильович, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, кафедра психології, завідувач;

доктор психологічних наук, професор

Кузнєцов Марат Амірович, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, кафедра практичної психології, професор

Захист дисертації відбудеться « 3 » березня 2015 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитись в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2

Автореферат розісланий « 30 » січня 2015 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

Т. М. Третяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Проблеми соціальної адаптації та соціальної ексклюзії, ефективного використання наявного творчого потенціалу людей старшого віку, створення умов для їх освіти та продуктивної самореалізації вимагають більш ґрунтовного вивчення цього періоду онтогенезу, формування нового ставлення до літніх людей та їх участі у соціальному розвитку країни на загальнодержавному рівні, створення програм психологічного забезпечення «позитивного старіння», психологічної програми антиейджингу та пошуку нових форм співпраці, залучення літніх людей до активного суспільного життя. Все актуальнішою стає концепція ортобіозу, спрямована на формування світогляду, в центрі якого було б уявлення про продуктивну, творчу, соціально активну старість.

Споглядаючи з позиції дослідника процес динаміки творчого потенціалу суб'єкта, зауважимо досить багатогранну, поліфонічну, водночас індивідуально забарвлену картину його розгортання у часі і просторі людського життя. Якщо «репрезентовані життям» дитинство і юність виступають здебільшого періодами становлення творчих можливостей особистості, то період дорослості, і пізньої зокрема, акумулює цей процес у цілісність. Водночас, враховуючи факт «принципової незавершеності особистості» (С. Д. Максименко) у форматі уможливлення реалізації усіх її ще не розкритих потенцій, відносимо вік пізньої дорослості до періоду не лише завершення людського буття, а й набуття особистістю мудрості, есхатологічної глибини і «чуття життя», що розширюють і суттєво доповнюють змістову канву творчості літньої людини. Відтак, виходячи із розуміння поступального розвитку особистості не як лінійного, гомогенного, а, швидше, гетерохронного, гетерогенного, нелінійного, динамічного процесу, що ввібрав у себе ідею безперервного розвитку особистості протягом усього її життя, уможливорюється і розгляд творчої продуктивності особистості у пізній період дорослості. Йдеться про нові лінії розвитку у віковому спектрі життя особистості у форматі багатства її життєвого досвіду, глибини його осмислення крізь призму пережитих соціально-історичних подій, життєвих криз, втрат і здобутків, переломлених і трансформованих у подальше життя особистості як суб'єкта власної життєдіяльності.

Проблема творчого потенціалу особистості знайшла своє відображення у працях таких вчених як: Б. Г. Ананьєв, Д. Б. Богоявленська, Є. П. Варламова, Н. Ф. Вишнякова, І. М. Гнатко, В. М. Дружинін, Н. В. Кузьміна, О. І. Кульчицька, І. П. Маноха, О. М. Матюшкін, В. О. Моляко, О. Л. Музика, Я. О. Пономарьов, В. В. Рибалка, С. Л. Рубінштейн, С. Ю. Степанов, Р. В. Ткач, О. К. Чаплигін де творчий потенціал інтерпретується як категорійна форма творчої активності особистості. Ряд дослідників (Г. С. Костюк, Н. В. Кузьміна, О. М. Матюшкін, В. О. Моляко, Б. М. Теплов) під творчим потенціалом фактично розуміють обдарованість, готовність до творчої діяльності. М. В. Копосова, Л. В. Мещерякова, В. М. Ніколко розглядають зазначений феномен як

систему особистісних властивостей, що спонукають особистість до самореалізації та саморозвитку;

О. С. Анісімов, В. В. Давидов – як сукупність реальних можливостей, відповідний рівень розвитку вмінь та навичок; Г. С. Альтшуллер – як якість, що характеризує міру можливостей особистості здійснювати діяльність творчого характеру; С. Г. Глухова, П. Ф. Кравчук – як системне динамічне утворення, що відображає міру можливостей актуалізації сутнісних творчих сил особистості в реальній перетворювальній практиці буття; В. Г. Риндак – як взаємозв'язок загальних здібностей, когнітивного та аксіологічного компонентів. У працях Д. Б. Богоявленської, А. В. Брушлінського, Я. О. Пономарьова творчий потенціал ототожнюється з творчими здібностями особистості і розглядається як інтелектуально-творча передумова до творчої діяльності. Є. П. Варламова, В. В. Клименко, В. М. Марков, Ю. В. Синягін, С. Ю. Степанов у творчому потенціалі вбачають ресурсний показник, що має здатність до витрачання/відновлення у процесі життєдіяльності суб'єкта.

Як видно із вищесказаного, одностайної думки щодо інтерпретації дефініції «творчий потенціал» у дослідників немає, водночас вони сходяться на тому, що кожна людина володіє творчим потенціалом, однак у характеристиках диференціації уявлень про нього. Водночас аналіз наукової літератури показав, що сьогодні проблема творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості залишається поза увагою вчених, немає однозначної відповіді на питання про зміст, структуру та особливості динаміки творчого потенціалу літньої людини, реальну картину її творчих можливостей та творчої продуктивності на завершальному етапі життя. Все вищевідзначене зумовлює актуальність теми дисертаційного дослідження «Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Зміст дисертаційного дослідження пов'язаний із науковою темою кафедри загальної та клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника «Інноваційні психотехнології сприяння особистісному благополуччю» (номер державної реєстрації 0112U001020).

Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 3 від 25 вересня 2007 р.) та погоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 10 від 18 грудня 2007 р.).

Об'єкт дослідження: творчий потенціал особистості.

Предмет дослідження: психологічний зміст, структура та динаміка творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості.

Мета дослідження: виявити психологічний зміст, структуру та динаміку творчого

потенціалу особистості у період пізньої дорослості і на цій основі розробити холістичну концепцію творчого потенціалу особистості у заявлений період життя.

Концепція дослідження: основна ідея концепції полягає в тому, що під творчим потенціалом особистості у період пізньої дорослості розуміється акумульованість та інтегрованість творчого досвіду особистості у форматі її прижиттєвих напрацювань, репрезентованих особистісними властивостями, творчою обдарованістю та творчою активністю особистості з вираженою готовністю її до творчої діяльності в умовах безперервної освіти.

В основу дослідження були покладені наступні **припущення**:

- готовність особистості до саморозвитку та самоактуалізації є ваговою складовою реалізації творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості;
- продуктивно-творча позиція особистості у період пізньої дорослості залежить від її прижиттєвих напрацювань у конструюванні творчого досвіду;
- для активізації розвитку творчого потенціалу особистості та його нарощування у період пізньої дорослості необхідна зміна вектора пошуку творчої діяльності, який був актуалізований на попередньому етапі її життя, та наповнення його новим теоретико-прикладним змістом;
- високий рівень розвитку творчого потенціалу особистості уможливорює її творчу продуктивність у період пізнього онтогенезу;
- чим вищий рівень творчої активності особистості, тим меншою мірою реалізація її творчого потенціалу залежить від віку.

Предмет, мета та припущення зумовили необхідність наступних завдань дослідження:

- 1) на основі аналізу основних теоретичних підходів до творчого потенціалу як психологічного феномену визначити стан розробленості зазначеної проблеми у філософсько-психологічному дискурсі;
- 2) розкрити зміст та структуру творчого потенціалу особистості;
- 3) здійснити теоретичний аналіз психічних трансформацій особистості у період пізньої дорослості у контексті функціонування творчого потенціалу;
- 4) виявити психологічні особливості розвитку творчого потенціалу особистості у пізньому онтогенезі;
- 5) розробити та обґрунтувати холістичну концепцію творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості, у площині якої сконструювати акумулятивно-інтегративну модель творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості та акумулятивно-інтегративну модель реалізації творчого потенціалу особистості на цьому етапі її життя;
- 6) виокремити психологічні детермінанти розвитку творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості;

7) окреслити психологічний антиейджинг особистості у форматі її психологічного супроводу у пізній період життя.

Теоретико-методологічною основою дослідження є філософсько-психологічні положення про сутність творчого потенціалу (В. В. Клименко, І. П. Маноха, В. О. Моляко, Я. О. Пономарьов, О. К. Чаплигін), творчу самодіяльність особистості (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, А. В. Брушлінський, С. Л. Рубінштейн), психологічні особливості розвитку та формування творчої особистості (Д. Б. Богоявленська, В. М. Дружинін, Є. П. Ільїн, В. В. Клименко, М. А. Кузнецов, О. І. Кульчицька, В. О. Моляко, О. Л. Музика, Е. Л. Носенко, В. В. Рибалка, В. А. Роменець, Б. М. Теплов); основні постулати аналітичної теорії особистості, де розвиток репрезентований процесом індивідуації (К. Г. Юнг); положення культурно-історичного підходу до психічного розвитку особистості та концепції її діяльнісної сутності (Л. С. Виготський, В. В. Давидов, О. М. Леонтьєв, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, Н. В. Чепелева), екзистенційно-гуманістичної психології з декларованими нею цінностями креативності, «ноодинаміки» творчого життя особистості (Б. С. Братусь, Ф. Є. Василюк, Д. О. Леонтьєв, А. Маслоу, Р. Мей, Г. Олпорт, К. Роджерс, Т. М. Титаренко, В. Франкл, Е. Фромм); основні положення феноменологічного напрямку про роль досвіду в особистісному самовизначенні (К. Роджерс); стратегіальний підхід до творчої діяльності (В. О. Моляко, І. М. Біла, Л. А. Мойсеєнко, С. М. Симоненко), інтегративно-особистісний підхід (Г. О. Балл, О. В. Завгородня); психологічні доробки щодо духовного розвитку особистості (М. Й. Боришевський, В. В. Знаков, З. С. Карпенко, О. І. Климишин, О. П. Колісник, В. П. Москалець, М. В. Савчин); теоретичні надбання психології щодо поступального розвитку особистості у пізньому онтогенезі, що розгортають онтологічну візію особистості як суб'єкта творчої діяльності (Л. І. Анциферова, О. О. Бодальов, М. В. Єрмолаєва, О. В. Краснова, Є. Ф. Рибалко, В. М. Поставньов, М. Л. Смольсон).

Методи дослідження: теоретичні – методи логіко-психологічного аналізу та узагальнення, конструювання, систематизації і моделювання як засоби діалектичної логіки, а також методичні можливості наукової інтерпретації, що застосовувалися для узагальнення теоретико-методологічних основ творчого потенціалу особистості як психологічного феномену та визначення концептуальних засад дослідження проблеми творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості; емпіричні – спостереження, опитування, бесіда, глибинне інтерв'ю, тестування, психобіографічний метод, аналіз продуктів діяльності, незавершені речення, контент-аналіз – для емпіричного підтвердження концепції дослідження; статистичні методи обробки даних: процедури описової статистики (знаходження відсоткових співвідношень, стандартних відхилень, аналіз статистичної значущості відмінностей із використанням критерію кутового перетворення Фішера, кореляційний аналіз, факторний аналіз); методи якісного та змістового

аналізу: моделювання, психосемантичний зріз.

Обробка отриманих емпіричних результатів здійснювалась за допомогою стандартизованого пакета комп'ютерних програм SPSS, Statistics 17,0.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що в ньому:

- вперше проведено системне теоретико-емпіричне дослідження творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості; розроблено авторську концепцію творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості, методологічним підґрунтям якої слугував інтегративно-особистісний підхід;
- обґрунтовано зміст та структуру творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості; у процесі емпіричної верифікації виявлено особливості його динаміки;
- розроблено акумулятивно-інтегративну модель творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості, напрацьовану особистістю прижиттєво і репрезентовану нею як суб'єктом творчої діяльності на період входження у пізній онтогенез;
- розроблено акумулятивно-інтегративну модель реалізації творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості, що репрезентує творчу особистість у «ноодинаміці» її буття на завершальному його етапі;
- виявлено психологічні особливості творчого потенціалу особистості у пізньому онтогенезі, розкрито функціонування творчого потенціалу на етапі реалізації його особистістю у завершальний період життя;
- визначено психологічні детермінанти розвитку творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості;
- окреслено психологічний антиейджинг особистості у форматі її психологічного супроводу у пізній період онтогенезу;
- уточнено та розширено зміст низки психологічних категорій у контексті заявленої теми: «творчий потенціал», «творчий потенціал літньої людини», «творчий досвід», «творчий вітаукт», «творче безсмертя», «психологічний антиейджинг»;
- поглиблено знання про зміст та структуру творчого потенціалу особистості, узагальнено структуру психологічної готовності особистості до творчої діяльності.

Здобуті у ході дослідження дані доповнюють і розширюють наукові уявлення про зміст, структуру, динаміку та психологічні особливості творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості, її творчу продуктивність на завершальному етапі життя.

Теоретична значущість дисертаційного дослідження полягає у здійсненні методологічного синтезу наукових традицій дослідження заявленої проблеми; поглибленні уявлень про творчий потенціал особистості та, зокрема, у період її пізньої дорослості, особливості творчої активності літньої людини; обґрунтуванні холістичної концепції творчого потенціалу

особистості у період пізньої дорослості; розкритті психологічних детермінант розвитку творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості; доповнення теорії та практики психологічної науки про особливості та творчі можливості особистості у пізній період життя.

Практичне значення дослідження. Розроблені засоби психологічної діагностики та розвитку творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості можуть використовуватися практичними психологами, геронтопсихологами, соціальними працівниками у роботі з літніми людьми та їх сім'ями як в індивідуальному, так і в груповому форматах роботи (геріатричні пансіонати, клуби за інтересами, центри дозвілля для літніх людей, центри психічного здоров'я тощо), а також викладачами ВНЗ під час проведення лекцій, практичних і лабораторних занять з навчальних дисциплін «Загальна психологія», «Психологія особистості», «Психологія творчості», «Педагогічна та вікова психологія», «Основи психотерапії», «Основи геронтології», «Геронтопсихологія», «Психологічне консультування» тощо.

Впровадження результатів дослідження. Результати дослідження впроваджено у навчальний процес підготовки студентів за спеціальностями «Психологія», «Філософія», «Релігієзнавство» Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (навчальний курс «Психологія творчості») (довідка № 01-14/03/459-1 від 04.04.2014 р.); Навчально-наукового інституту післядипломної освіти та дистанційного навчання Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника за напрямком підготовки «Психологія» (навчальні курси «Загальна психологія», «Психологія творчості») (довідка № 131/1-13 від 21.06.2013 р.); Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України (Центр підвищення кваліфікації керівних працівників та спеціалістів Державної служби зайнятості України) на семінарах «Профілактика професійного вигорання та професійної деформації спеціалістів служби зайнятості» (довідка № 1173 від 30.04.2014 р.); Івано-Франківського національного медичного університету (навчальний курс «Основи психології. Основи педагогіки») (довідка № 14.2328 від 28.05.2014 р.); Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу (навчальні курси «Психологія», «Психологія управління») (довідка № 46-95-69 від 18.04.2014 р.); Івано-Франківського приватного вищого навчального закладу «Галицька академія» (навчальні курси «Психологія», «Психологія управління», «Психологія організацій» (довідка № 04-01/245/1 від 28.03.2014 р.), Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (курс «Використання арт-терапії в роботі практичних психологів та соціальних педагогів») (довідка № 01/287а від 25.04.2014 р.), а також в роботу Івано-Франківського геріатричного пансіонату (довідка № 365а/22 від 12.05.2014 р.).

Отримані теоретичні та емпіричні результати є самостійним внеском автора у вирішення проблеми дослідження; всі публікації за темою дисертації видані без співавторів. Кандидатську дисертацію на тему «Соціально-психологічне прогнозування професійного становлення

майбутнього спеціаліста (педагога)» було захищено у 1995 р. за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія. Положення та висновки кандидатської дисертації у докторській дисертації не використовувались.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертації доповідалися й обговорювалися на звітних наукових конференціях Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, 2004–2014); Всеукраїнському науковому семінарі «Методологічні проблеми психології особистості» (Івано-Франківськ, 2005); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Духовність у становленні та розвитку громадянської особистості» (Київ – Херсон, 2006); II Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2007); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психологічні проблеми сприймання» (Київ, 2008, 2009, 2010, 2013, 2014); VIII Міжнародній науковій психологічній конференції «Психологічні проблеми творчості» (Київ, 2008); IX Міжнародній науковій психологічній конференції «Психологічні проблеми творчості» (Київ, 2009); міжрегіональному семінарі «Психологічні засади соціальної мобільності особистості» (Івано-Франківськ, 2009); міжрегіональному семінарі «Психологічний супровід соціальної мобільності особистості» (Івано-Франківськ, 2010); II Всеукраїнському психологічному конгресі, присвяченому 110-й річниці від дня народження Г. С. Костюка (Київ, 2010); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Духовність у становленні та розвитку особистості» (Севастополь, 2010); X Міжнародній науковій психологічній конференції «Психологічні проблеми творчості» (Київ, 2010); II Міжнародній науково-практичній конференції «Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» (Одеса, 2010); II Міжнародній науково-практичній конференції «Гене́за буття особистості» (Київ, 2011); III Міжнародній науково-практичній конференції «Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» (Одеса, 2011); V Міжнародній науково-практичній конференції «Оновлення змісту професійної освіти майбутніх педагогів ДНЗ і ЗОШ I ступеня: парадигми XXI століття» (Івано-Франківськ – Берегово, 2011); XI Міжнародній науковій психологічній конференції «Психологічні проблеми творчості» (Київ, 2011); IV Всеукраїнському науковому семінарі «Методологічні проблеми психології особистості» (Івано-Франківськ, 2011); XII Міжнародній науковій психологічній конференції «Психологічні проблеми творчості» (Київ, 2012); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психолого-педагогічний супровід розвитку обдарованості особистості учня» (Івано-Франківськ, 2012); V Всеукраїнському науковому семінарі «Методологічні проблеми психології особистості» (Івано-Франківськ, 2013); регіональному науково-практичному семінарі «Обдарованість – дар чи натхнення праця над собою» (Івано-Франківськ, 2013); V Всеукраїнському науковому семінарі

«Методологічні проблеми психології особистості» (Івано-Франківськ, 2013); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальные вопросы психологии» (Россия, Краснодар, 2013); II Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика» (Київ – Тернопіль, 2013); XIII Міжнародній науковій психологічній конференції «Психологічні проблеми творчості» (Київ, 2013); International Multidisciplinary Conference «Activation of Seniors – between duty and profession – education and practice» (Kielce, Poland, 2013); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психолого-педагогічний супровід розвитку обдарованості особистості учня» (Івано-Франківськ, 2014); Міжнародній інтернет-конференції «Актуальні проблеми сучасної соціальної психології» (2014); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Духовність у становленні та розвитку особистості» (Івано-Франківськ, 2014); XIV Міжнародній науковій психологічній конференції «Психологічні проблеми творчості» (Київ, 2014); III Всеукраїнському психологічному конгресі з міжнародною участю «Особистість у сучасному світі» (Київ, 2014).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено у 53 публікаціях автора, у тому числі одній монографії, навчальному посібнику, рекомендованому Міністерством освіти і науки України для студентів вищих навчальних закладів, 51 одноосібній статті у журналах та збірниках, з них 43 – у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України, та 6 – у міжнародних виданнях.

Обсяг і структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (650 найменувань, з них 39 іноземними мовами), 8 додатків на 37 сторінках. Основний обсяг становить 397 сторінок, ілюстрований 21 рисунком на 20 сторінках та 8 таблицями на 7 сторінках. Повний обсяг дисертації – 506 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет дослідження, мету, припущення, основні завдання, представлено методологічну основу та методи дослідження. Висвітлено наукову новизну, теоретичну та практичну значущість роботи, наведено дані про апробацію результатів, публікації, структуру та обсяг дисертації.

У **першому розділі** «Теоретичні засади дослідження проблеми творчого потенціалу особистості» репрезентовано формат філософських та психологічних студій, що позиціюють потенціалістську природу людини.

У психологічній науці сформувалась інтерпретативна поліваріативність у трактуванні творчого потенціалу, у зміст якого вкладаються характеристики творчої особистості, творчого мислення, творчих здібностей, обдарованості тощо, та й загалом таких вихідних його понять як «творчість», «креативність», «творча особистість», «креативна особистість», «обдарованість»,

«творча обдарованість» та ін., щодо яких у вітчизняній науці теж не сформовано однастайних поглядів та трактувань. З іншого боку, у зміст поняття «творчий потенціал» зазвичай вкладають характеристики творчої особистості, творчого мислення, творчих здібностей (Б. Г. Ананьєв, Є. П. Варламова, Н. Ф. Вишнякова, Н. В. Кузьміна, О. М. Матюшкін, В. О. Моляко, Я. О. Пономарьов, В. В. Рибалка, С. Л. Рубінштейн, С. Ю. Степанов). Останнім часом усе більше простежується тенденція вчених (І. М. Біла, Л. А. Мойсєєнко, В. О. Моляко, О. Л. Музика, В. В. Рибалка) щодо погляду на творчість як на процес зближення особистісного підходу (суб'єкт творчої діяльності, когнітивна, потребово-мотиваційна, емоційно-вольова складові, психологічні особливості творчої особистості, обдарованість та ін.) та процесуального підходу (надситуативна активність, стратегії й тактики творчої діяльності тощо). Розвиток творчого потенціалу пов'язується із задіяним механізмом внутрішньої активності суб'єкта і продуктивністю творчих процесів (свідомих, підсвідомих і несвідомих). До сфери потенційного відносимо формально-динамічні (інструментальні) складові індивідуальності людини (тип нервової системи, що становить основу темпераменту, когнітивно-стильові характеристики, інтелект, задатки на тлі соціальних можливостей суспільства для особистісного розвитку). Сфера актуального вміщує якісно перетворене потенційне, а також зовнішні прояви реально функціонуючого, репрезентуючи універсальну структуру, в якій інтегруються як формоутворювальні, так і змістово-сміслові властивості індивідуальності (характер, здібності, креативність), розвинені у відповідному соціокультурному просторі.

Отже, творчий потенціал репрезентує якісну характеристику особистості, окреслюючи при цьому міру її активності у ставленні до себе, інших, природи, всесвіту, і є мірилом духовності особистості, відображаючи змістову її наповненість у форматі ціннісно-сміслових та мотиваційно-потребових орієнтирів життя.

У своєму актуалгенезі творчий потенціал проходить різні вектори розвитку – від низького, середнього до високого і характеризується як динамічною, так і статичною стороною. Своєю динамікою він репрезентує себе як конструктивно-прогресивний, де має місце продуктивно-якісний рівень, що апіорі визначається таким поняттям як прогрес (особистісний розвиток, суспільний розвій), а статикою – як деструктивно-регресивний (руйнація, розпад). Водночас конструктивно-прогресивний характер творчого потенціалу уможливорює не тільки його розвиток та реалізацію, але й нарощування, «приріст» творчого досвіду. Разом з тим має місце і ситуація «заморожування» творчого потенціалу (зупинка в розвитку), що формує пасивність особистості. Тому для розуміння самого «де-юре» розвитку творчої особистості слід мати й саме розуміння цього процесу як «де-факто» у просторово-часовому проміжку життя людини у відповідному соціокультурному просторі. Не менш важливим при цьому залишається питання про зону інтересів та потреб людини на кожному її віковому етапі розвитку, сприйняття нею

різновекторних подій життя і виборів, долання криз (нормативних, професійних, творчих тощо).

Відтак творчий потенціал розглядаємо як складне інтегральне утворення, яке вміщує в собі сукупність генетично заданих (анатомо-фізіологічних) особливостей індивіда, що уможливають розвиток його здібностей, і творчих зокрема, творчу активність особистості, когнітивну, потребово-мотиваційну, ціннісно-смыслову та емоційно-вольову її складові та готовність особистості до творчої діяльності, що забезпечує отримання об'єктивно чи суб'єктивно значущих нових результатів і саморозвиток. Творчий потенціал, як багатогранне явище, проявляється на усіх рівнях творчої індивідуальності: біопсихофізіологічному, соціальному та духовному.

У другому розділі «Творчий потенціал як інтегративна особистісна властивість» позиціюється феномен «творчої особистості» як суб'єкта творчої діяльності, який характеризується високим рівнем розвитку творчого потенціалу і готовністю до творчої діяльності. Творча особистість розглядається у певних історичних, соціокультурних умовах її буття, де творчий продукт постає не тільки у форматі об'єктивно даного, але й особистісного бачення суб'єкта (творча уява, мрія, задум). Відтак творча особистість спрямована на творчу діяльність, яка є виявом її потреби у творчості, що домінує над іншими формами спрямованості особистості і репрезентує її творчий профіль в абрисах творчої індивідуальності. Особливості мотивації творчої особистості полягають у тому, що вона не зупиняється після рішення сформульованої задачі, а формулює нові, похідні від попередньої, включається у наднормативну активність, володіє яскраво вираженою інтелектуальною ініціативою. Найсуттєвіша риса творчої особистості – наявність творчої обдарованості, що включає високий рівень креативності, багату уяву, інтелект, розвинене дивергентне мислення (оригінальність, гнучкість, продуктивність та ін.), творчі здібності до різних видів діяльності тощо. Творча особистість розглядається крізь призму покликання – реалізації творчого потенціалу – як духовної програми її розвитку, позаяк «духовне в особистості є іманентне її природі і трансцендентне за походженням» (М. В. Савчин). Духовний розвиток сприяє більш повному відображенню Буття у контексті власної долі, всебічному прояву індивідуальності людини, в якій вона реалізує себе як унікальну самобутню сутність, здатну до пізнавально-перетворювальної діяльності.

Реалізація творчого потенціалу особистості відбувається завдяки творчій активності, що одночасно виступає рушієм її розвитку. Йдеться про особистість як суб'єкта власної життєдіяльності, яка проявляє творчу самодіяльність, тим самим змінюючи не тільки навколишній світ (у процесі його творення), але й власний, внутрішній (у процесі саморозвитку), здобуває творчий досвід. У творчій активності особистості виокремлюються два аспекти: операційний (творчі здібності) і ціннісний (життєва позиція, соціальна відповідальність та ін.), причому саме на другому з них ставиться акцент. Вагомими характеристиками творчої активності є динамізм, творча спрямованість, «внутрішня рухливість», що виражаються у продуктивній спрямованості,

відкритості і високій мотивації до творчої діяльності (Є. П. Варламова, С. Ю. Степанов, Р. В. Ткач). Саме внутрішньо мотивована діяльність, в якій мають місце яскраво виражені інтринсивні мотиви діяльності, спонукає активність особистості завдяки інтересу до самого процесу та змісту діяльності, що за таких умов набуває статусу «творчої». На творчу активність особистості впливають, з одного боку, знання, вміння, навички, а з іншого – ідеали, інтереси, настанови, цінності, переконання. У такій діяльності немає місця примусу, зовнішнього контролю, позаяк є наявність умов для творчої самореалізації, свободи дій, входження в особливий стан «поток» (М. Чікзентміхалі), що сприяє цілковитому зануренню у справу, відтак і активізації творчого Я.

Творча діяльність, окрім своєї мотиваційної складової, з необхідністю включає операційну складову, репрезентовану здібностями особистості. Рівень розвитку здібностей залежить від природних задатків людини, якості вроджених нервових механізмів психічної діяльності; наявних знань та вмінь, ступеня їх об'єднання в єдине ціле; «тренованості» мозкових структур, які беруть участь у здійсненні пізнавальних та психомоторних процесів. Тому йдеться про потенційні здібності як можливості розвитку особистості, що виявляються у процесі діяльності та актуальні з урахуванням не лише її психологічних особливостей, а й тих соціальних умов, у яких вони можуть бути реалізовані і розвиваються залежно від вимог конкретного виду діяльності. Звідси різні варіанти співвідношень у структурі «людина – середовище», де в одному випадку середовище придушує індивідуальність та її творчі задатки, в іншому людина зберігає свою творчу індивідуальність за сприятливих соціальних умов (творити завдяки), ще в іншому – проявляє творчість незалежно від середовища (творити всупереч). Отож, не кожен індивід може зреалізувати свої потенційні здібності суголосно до своєї психологічної природи. Тому актуальні здібності охоплюють лише частину потенційних.

Творча обдарованість (О. І. Кульчицька, В. О. Моляко, О. Л. Музика), як системне утворення особистості, що виступає координатором, регулятором, стимулятором творчої діяльності, як найвища психічна підсистема впорядкування системи «людина – світ»; якісно своєрідне поєднання здібностей, від яких залежить можливість досягнення більшого чи меншого успіху у виконанні тієї чи іншої діяльності, спрямованість на творчу діяльність, розвивається у певному соціокультурному просторі особистості і віддзеркалює запити, цінності, установки, спосіб життя тієї соціальної групи, котра становить її мікро- та макросередовище. Оволодіваючи культурним потенціалом роду, людина стає творцем, суб'єктом культуротворення, тим самим привносить свій вклад у культурогенез. Культура може сприяти розквіту творчого самовираження митця, але може й накладати суцільні обмеження, позаяк можна вести мову про репродуктивно-нормативну і діалогічно-творчу сторони культури (Г. О. Балл, В. О. Медінцев). Як сфера самовизначення особистості культура можлива лише у спілкуванні через артефакти, що

передаються із покоління в покоління і складають культурний фонд нації. Саме на цьому рівні реалізується творчий потенціал особистості, що охоплює не тільки діяльно-раціональне осягнення світу, а й процес обміну інформацією та енергією між різними рівнями буття, що передбачає трансценденцію суб'єкта творчості.

Одним з інтегральних показників високого рівня розвитку творчого потенціалу є наявність в індивіда психологічної готовності до творчої діяльності, що розгортає творчу іпостась особистості у динаміці її подальшого поступу. Виходячи з наукових напрацювань у цій царині (О. В. Михайлов, Н. В. Тиклюк) узагальнимо структуру психологічної готовності особистості до творчої діяльності (табл. 1). Психологічна готовність до творчої діяльності виявляється на двох рівнях: як потенційна готовність, що уможливорює існування готовності, базовими для якої виступають когнітивний та операційно-діяльнісний компоненти, і як актуальна готовність, що забезпечує на основі мотиваційно-ціннісного, емоційно-почуттєвого, творчого та вольового компонентів стан виникнення готовності до вирішення конкретних завдань діяльності.

Таблиця 1

Психологічна готовність особистості до творчої діяльності

Компоненти	Характеристика	Ключові слова
Мотиваційно-ціннісний	Спрямованість на творчу діяльність, відповідність особистісного смислу об'єктивному значенню діяльності	«Хочу»
Когнітивний	Інтелектуальна активність; творча обдарованість	«Знаю», «можу»
Операційно-діяльнісний	Володіння способами та прийомами діяльності, необхідними вміннями та навичками, здібностями, а також адекватними вимогам діяльності особистісними якостями	«Вмію»
Емоційно-почуттєвий	Тривале позитивне налаштування на творчу діяльність	«Люблю»
Творчий	Творчо-перетворювальна активність	«Творю»
Вольовий	Здатність до самоуправління, самоконтролю, саморегуляції, подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод у досягненні мети	«Досягаю»

Складовими готовності виступають як неспецифічні (засоби і способи розв'язання завдань),

так і специфічні (спрямованість, характер, здібності, рівень домагань тощо) можливості, що інтегровано репрезентовані у її структурі.

У третьому розділі «Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості» дається аналіз психічних трансформацій особистості у період пізнього онтогенезу, які зумовлюють особливості функціонування її творчого потенціалу. Зазначається, що пізній онтогенез – не тільки складний, суперечливий, а й нелінійний процес з вираженою гетерохронністю індивідуального процесу старіння особистості. Завершеність росту при розвитку, що продовжується (протягом більшої частини життя), створює особливі форми інтеграції пристосувальних актів, де парадоксально поєднуються, з одного боку, рух особистості до фіналу, а з іншого – інстинкт самозбереження. Наявність адаптаційних та компенсаторних механізмів в організмі сприяє його нормальному старінню. Досвід морфофізіологічного, біохімічного та психофізіологічного досліджень процесів старіння показав, що гетерохронність інволюційних процесів і нерівномірність старіння окремих систем – явища пізнього онтогенезу людини, що мають не менше значення для онтогенезу в цілому, ніж гетерохронність дозрівання.

Більшість учених (Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, О. О. Бодальов, О. В. Краснова, В. М. Поставньов, Є. Ф. Рибалко, Л. О. Рудкевич) вважають, що розвиток продовжується все життя, і розглядають пристосування до старіння як розвиток більш ранніх стилів життя особистості, де структури і утворення віку є продовженням утворень попередніх стадій життя особи. Виокремлюють чотири десятиліття пізньої дорослості, зокрема: передстаречий період (60/69 років), старечий (70/79 рр.), пізньостаречий (80/89 рр.), одряхління (90/99 рр.). Отже, старі люди є неоднорідною групою, яку можна розділити як за віком, так і за станом фізичного та психічного здоров'я, рівнем активності, потреб тощо.

У період пізньої дорослості формуються механізми компенсації певних інтелектуальних втрат, що дозволяє сформулювати принцип єдності здобутків і втрат. Дослідження сучасних учених (О. В. Краснова, К. Орлокк) показали, що зміни в корі головного мозку і різке зниження розумової діяльності пов'язані не з процесом старіння, а з певними захворюваннями. Зниження пізнавальної діяльності може мати ряд причин, серед яких хвороба Альцгеймера і судинні порушення мозку, деменція, низький рівень освіти, бідність, низька мотивація. При цьому величина спаду інтелекту з віком обернено пропорційна його максимальному значенню – чим вищий першочерговий рівень інтелекту, тим менший спад у старшому віці. Інтенсивність інволюції чи, навпаки, затримка інволюційних процесів інтелектуальних функцій залежить від двох факторів: внутрішнього, яким виступає обдарованість (у більш обдарованих інтелектуальний прогрес тривалий), і зовнішнього, репрезентованого освітою (соціально-економічне, культурне середовище за умов постійного вправлення літньої людини в інтелектуальних заняттях (в осіб розумової праці)). Зниження інтелекту не характерне для тих осіб, які мають досвід його

активного функціонування в онтогенезі. Змінюється змістова сторона мислення, яке стає більш критичним і стратегічним. Аналогічно практична мудрість, вміння орієнтуватися у життєвих ситуаціях ще довго розвиваються після завершення формування психометричного інтелекту. Орієнтація життєвих планів на майбутнє через проектування творчих намірів збагачує літню людину гамою позитивних емоцій, сприяє збереженню почуття власної спроможності та продуктивності у пізній період життя.

Виокремлюється зрілий тип самоставлення особистості у старості, якому притаманна адаптивна, продуктивно-творча стратегія, і незрілий тип – пасивно-рецептивний – з неадаптивною, конформістською стратегією ставлення до власного життя. Безумовно, що така «поляризація» на означення того чи іншого типу самоставлень у старості є «породженням» сформованого концепту «життєвого світу» особистості, де у форматі онтологічного поля її буття відбувається процес «народження» та становлення особистості, привнесення нею тих напрацювань, що мали місце по всьому параметру її діяльності (рис. 1).

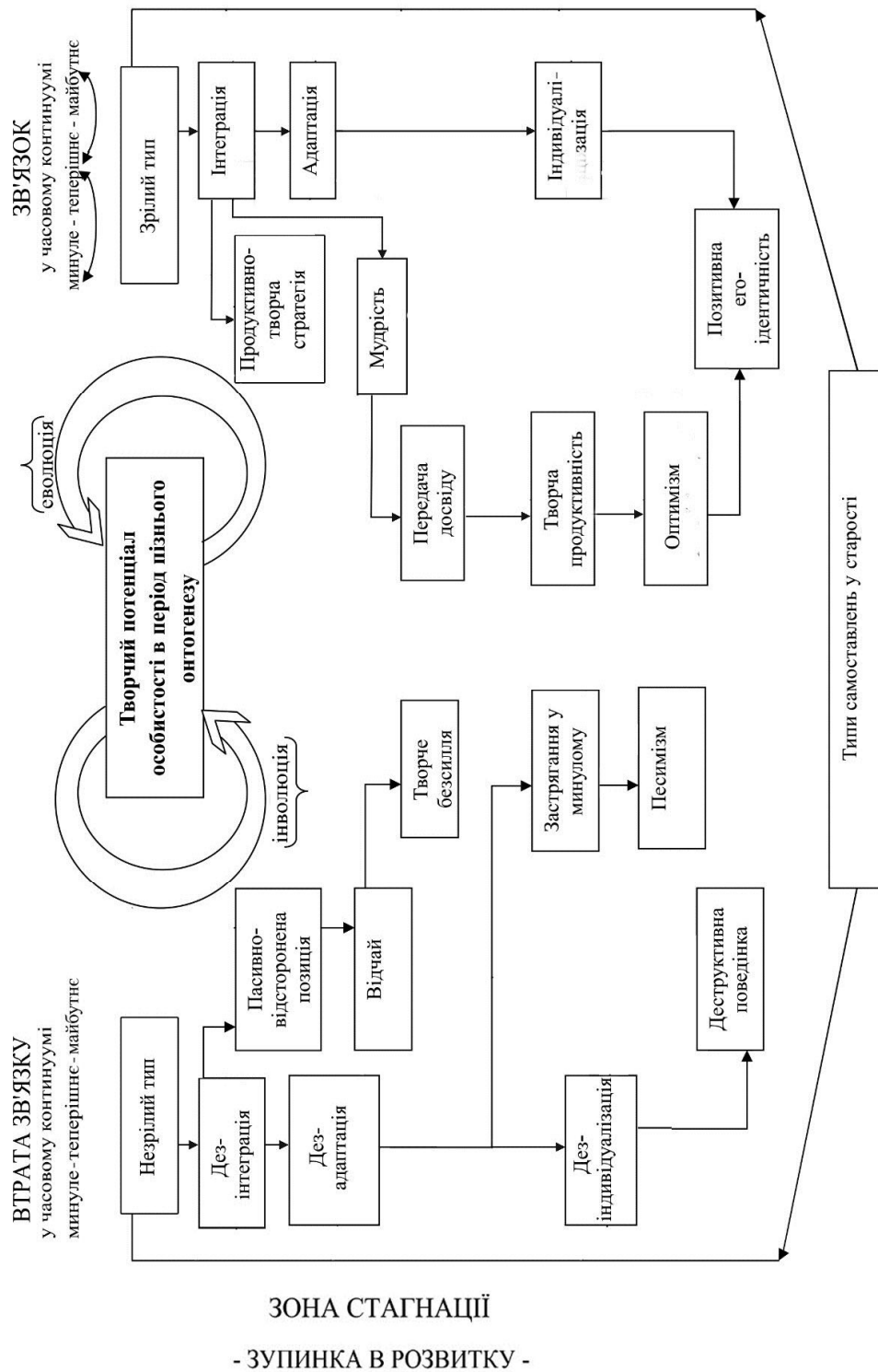

Рис. 1. Типи самоставлень особистості у старості

Відтак йдеться про «внутрішнє», автентичне життя особистості із задекларованими нею стратегіями життєпородження чи життєтворчості або ж «зовнішнє» життя особистості (регламентованість, сценарність, стереотипність) із задекларованою стратегією життєвичерпаності

(Є. П. Варламова, С. Ю. Степанов). У формуванні самоставлень у старості вагому роль відіграє оцінка особистістю пройденого життєвого шляху. Відбувається й особистісна переоцінка цінностей з погляду життєвої ретроспективи. Смісловиттєві орієнтації особистості у пізній період життя аналізуються на тлі власних життєвих конструктів, додання психосоціальної кризи еґо-інтеграції (Е. Еріксон), де, з одного боку, мають місце зрілість і мудрість, а з іншого – відчай, що характеризує незадоволення особистості від нереалізованих можливостей та потреб і віддзеркалює психологічний стан переживання завершеності земного буття. Відбувається зміна якості часової транспективи особистості, яка переорієнтовується з особистісного теперішнього на своє минуле чи на майбутнє інших, розставляючи при цьому акценти на нащадків та послідовників. Йдеться про інтеграцію суб'єктом усіх попередніх стадій розвитку, досвіду, що уможлиблює не тільки процес його переосмислення, але й віднаходження ресурсу для подальшої самоактуалізації. Творча продуктивність «збереженої» особистості подається як показник мудрості особистості у період пізньої дорослості. Відтак мудрість експлікується як властивість, в основі якої лежить кристалізований інтелект, що пов'язаний з досвідом інтегрованої особистості.

Водночас сама постановка питання про творчу продуктивність особистості у період пізньої дорослості є досить неоднозначною. У літньої людини знижується здатність до набуття нею нових знань, як і здатність до адаптації в постійно змінюваних умовах життя. Разом з тим творча продуктивність у пізньому віці у найбільш видатних діячів науки і мистецтва свідчить про високий рівень збереженості структури інтелекту й особистості. Ця закономірність виводиться відповідно до гіпотези Б. Г. Ананьєва про такий тип старіння, який учений відносив до дивергентного і пояснював тим, що великі півкулі головного мозку у результаті високого розвитку функціональних систем не тільки оперують великим інформаційним масивом, але й беруть участь у виробленні енергії, необхідної для аналітико-синтетичної роботи. Механізмами цього явища можуть слугувати особлива спадкова конституція, що забезпечує високу резистентність до старіння нервової системи у високоталановитих осіб, особливості навколишнього середовища та форм діяльності, високий рівень збереження накопиченого творчого досвіду особистості.

Щодо особливостей творчого процесу у пізньому онтогенезі, то він має подвійний характер: як позитивний, оскільки розширюється досвід, синтезуючі здібності, так і негативний – дедалі більше укорінюється звичка до обережності, має місце боязнь неочікуваних незвичних рішень. Особи, в яких творча активність поєднується з високим рівнем інтелекту, рефлексії та саморегуляції, мають високі шанси на продуктивну старість. У списку творчих довгожителів домінують філософи, вчені-теоретики, творці експериментальних наукових шкіл, а також письменники-інтелектуали із філософським складом розуму.

Високий творчий потенціал у період пізнього онтогенезу зумовлений багатьма факторами, серед яких – широта інтересів старших людей, коли активність творчої особистості виходить за

межі сімейних і вузькопрофесійних інтересів і реалізується й в інших соціально значущих сферах. Продуктивність праці з віком спадає менше у тих митців, науковців, яким притаманні внутрішня вмотивованість, великий інтерес безпосередньо до самої роботи, до процесу творчості.

Аналіз творчої продукції особи за віковою градацією свідчить про те, що з віком змінюються її форма і сутність. Креативність більш інтенсивна і спонтанна у молодому віці, проте у старшому – глибша, виваженіша, триваліша у часовому спектрі розробки ідеї, її розгортання та реалізації. З віком змінюється і сам характер творчості: молоді творці спрямовують свої зусилля на те, щоб поставити під питання традиційні цінності у своїй галузі, тоді як більш зрілі творці намагаються їх синтезувати.

«Стиль третього віку» визначається тим, що, по-перше, створені особами літнього віку продукти творчості опираються радше на суб'єктивний (активна інтроспекція), ніж на об'єктивний досвід, по-друге, у цьому віці відбувається пошук творцем єдності й гармонії; по-третє, продукти творчості перед обличчям старості несуть відбиток переживань митця, що закарбовуються в смислопошуковій тематиці; по-четверте, творчість людей похилого віку характеризується бажанням до інтеграції різних ідей, часто суперечливих за змістом (написання мемуарів, опис спостережень) (Т. Любарт).

Інволюційні процеси у дорослої особистості стабілізуються шляхом саморозвитку, який сприяє підвищенню еволюційно-творчого рівня зрілої людини. Продуктивність осіб творчої праці до кінця життя знижується повільно і поступово. Позитивною стороною вікових змін є те, що такі процеси, як визначення проблеми, вибір стратегії, селективне порівняння і комбінування, з віком стають більш ефективними. Розвивається й діалектичне мислення (постановка проблеми у вигляді тези-антитези), що проявляється у пошуку гармонії. Неабияку роль тут відіграє такий чинник як особистісні властивості індивіда, його готовність до розвитку, відкритість до інновацій, нового досвіду, потреба в самореалізації. Разом з тим у цьому віковому періоді відмічається зменшення толерантності до невизначеності, зіткнення з фрустрацією гальмує творчу активність, схильність до ризику зменшується. Для вченого у старшому віці найбільш характерні інтереси до релігії, філософії, медицини (включаючи геронтологію), до узагальнень та теоретизувань.

Творчу продуктивність до глибокої старості проявляють особи, які зберегли якості, притаманні юності, як-от вільнодумство, незалежність поглядів тощо. Творчій продуктивності сприяють рівень освіченості, рід занять, зрілість особистості. Великий досвід творчого працівника у похилому віці веде до інших, узагальнюючих праць. Відсутність «нових ідей» не може бути тестом на продуктивність, оскільки у цьому віці можливі творче переосмислення вже зробленого, зміна форм діяльності тощо.

У четвертому розділі «Емпіричне дослідження творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості» представлено емпіричну модель дослідження творчого потенціалу

особистості у період пізньої дорослості, що складалася із блоків:

I блок – комплексне дослідження творчого потенціалу особистості, що передбачало психодіагностику рівня розвитку творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості.

II блок – виявлення зв'язку між готовністю особистості до саморозвитку та самоактуалізації і реалізацією її творчого потенціалу у період пізньої дорослості.

III блок – дослідження творчого потенціалу обдарованої особистості у період пізньої дорослості та динаміки його розгортання.

IV блок – виявлення психологічних чинників реалізації творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості.

У процесі збору емпіричного матеріалу було виявлено тенденції до неоднорідних результатів, що стосувались усієї вікової категорії. Тому нами було зроблено поділ респондентів на три групи: перша – особи віком від 60 до 70 років; друга – особи віком від 70 до 80 років; третя – особи віком від 80 до 90 років.

Загальна кількість вибірки склала 310 осіб старшого віку і охопила респондентів Івано-Франківської, Волинської, Тернопільської, Запорізької, Київської областей. Дослідження проводилося з 2010 по 2011 рр.

Підхід до формування вибірки респондентів мав такі особливості:

1. Дослідження осіб старшого віку у характеристиках: а) працюючих пенсіонерів; б) непрацюючих пенсіонерів.

На цьому рівні було застосовано такі методи: спостереження, опитування, бесіда, тестування, незавершені речення, контент-аналіз. Обсяг вибірки склав 280 осіб 60/90 років. Вибірка обиралася методом рандомізації і мала на меті виокремити рівні розвитку творчого потенціалу в літніх людей методом «випадкових» виявів творчих особистостей та загалом рівня творчих напрацювань у вибраній категорії осіб.

2. Дослідження осіб старшого віку, які проявили високий рівень творчого потенціалу і характеризуються як творчо продуктивні особистості у пізньому онтогенезі. Підбір вибірки здійснювався за результатами творчих напрацювань у пізньому онтогенезі. На цьому рівні було застосовано такі методи: спостереження, глибоке інтерв'ю, бесіда, незавершені речення, контент-аналіз, вивчення продуктів діяльності. Обсяг вибірки склав 26 осіб 62/82 років, серед яких були: науковці (9), художники (5), архітектори (2), хореографи (1), музиканти (1), співаки (3), лікарі (1), майстри художньої вишивки (1), громадські діячі (3), які продовжували творчу діяльність на теренах Івано-Франківської та Волинської областей.

3. Дослідження видатних особистостей, визнаних світовою спільнотою, і українською зокрема, як творчо обдарованих та талановитих. Дослідження проводилось за допомогою методу психобіографічного аналізу. Обсяг вибірки склав чотири особи (М. М. Амосов, О. Т. Гончар,

Є. О. Патон, Н. М. Ужвій).

Перша група респондентів досліджувалась на предмет ставлення до творчої діяльності у пізньому онтогенезі, наявності потреби у творчій самореалізації, здатності до продукування й реалізації ідей, використання вільного часу, наявності пізнавальних потреб, прагнення до професійного росту, розвитку, безперервної освіти тощо. Аналіз емпіричного дослідження творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості показав: 50 % респондентів вважають, що літня людина може проявляти пізнавальний інтерес як до нового (у прагненні займатися новою справою), так і до вдосконалення власної справи. Були отримані високі результати щодо рівня сприйняття літніми людьми творчої активності як чинника продуктивності життя у пізній дорослості (рис. 2), як і розуміння психотерапевтичного змісту творчості у пізньому онтогенезі.

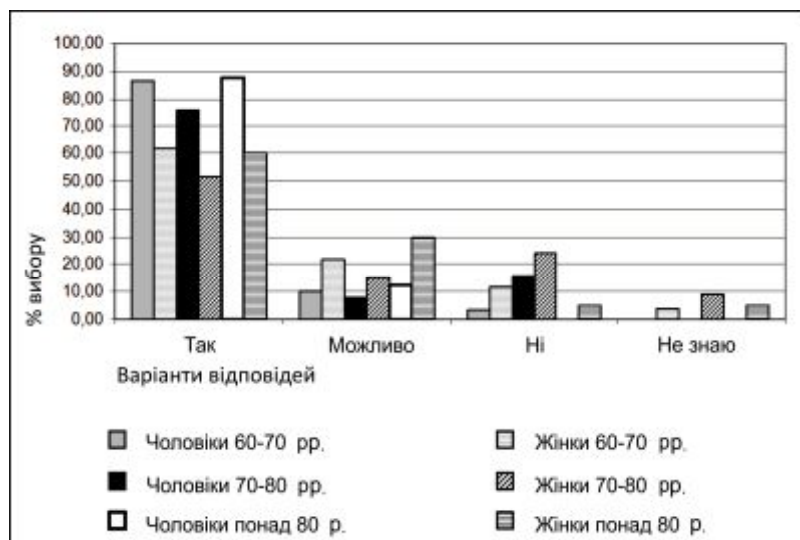

Рис. 2. Сприйняття особистістю творчої активності як чинника продуктивності життя у пізній дорослості

Не менш вагомими виявилися результати і щодо ставлення літніх людей до можливості творчої самореалізації у пізній період життя. Тут було отримано досить високий відсоток погоджень (88–92 % чоловіків усіх вікових категорій та 75–85 % жінок усіх вікових категорій) (рис. 3).

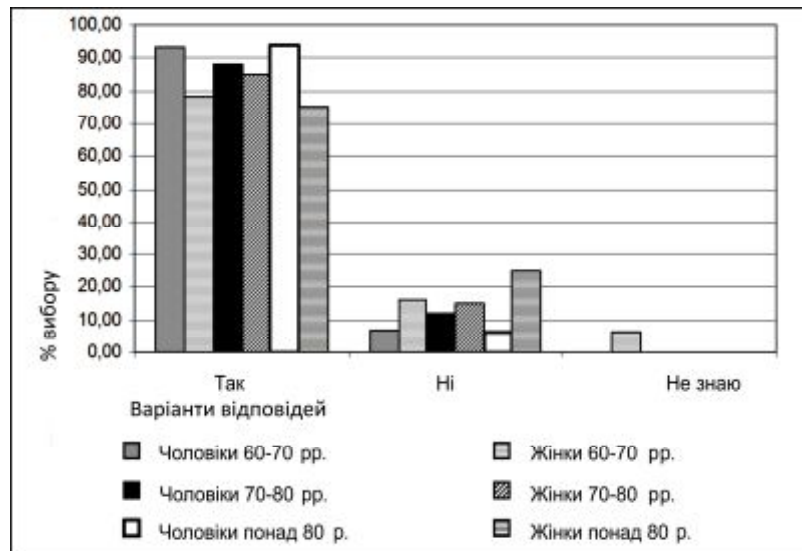

Рис. 3. Ставлення особистості до можливості творчої самореалізації у період пізнього онтогенезу

Водночас за результатами дослідження здобуття нових знань, безперервна освіта характерні тільки 20 % респондентів у вибірці 60/70 рр., а з віком цей показник знижується. Слід зауважити, що можливість самої творчої активності сприймалася респондентами різних вікових груп по-різному. Якщо найбільшу активність проявляла вікова група 60/70 рр., то із зростанням вікового критерію усі показники йшли на спад, що особливо було показовим у вибірці осіб понад 80 років. Серед чинників, що впливають на самоактуалізацію у пізній період онтогенезу, респонденти виокремили: здоров'я, потребу у творчій діяльності, активну життєву позицію, підтримку з боку рідних, віру у власні можливості, достаток, творче натхнення, прагнення до самовдосконалення, затребуваність, ерудованість, збереження юнацького запалу, наявність мрій тощо.

Всі респонденти приймають можливість творчої активності у пізній період життя, однак на практиці унеможливають її у зіставленні з власним індивідуальним буттям. Звідси має місце розбіжність між Я-реальним і Я-ідеальним у їхніх відповідях. Пояснення цього вбачають у важких умовах життя, в яких проходило дитинство, у нестатках, у потребі займатися працею, яка приносила доходи, у великій зайнятості і сімейних обов'язках, що, на їхню думку, загалом ставало перешкодою для саморозвитку. З позиції пізнього онтогенезу констатують відсутність життєвої перспективи, пройдений нереалізований період життя. Разом з тим літні люди характеризують своїх творчих ровесників як високомотивованих на творчу працю, талановитих особистостей, що мають можливості для творчої діяльності та підтримку з боку соціального оточення. В самооцінці творчого потенціалу літні люди відмічають у себе середній рівень його реалізації.

За результатами діагностики рівня розвитку творчого потенціалу особистості

(модифікований варіант тесту С. Медніка «Ваш творчий потенціал») в осіб вікової категорії 60/90 рр. теж було виявлено середній рівень розвитку творчого потенціалу (причому гендерна різниця не є статистично значущою). Піддослідні констатують здатність до творчого самовираження за умов наявності потреби у творчій діяльності та докладання власних зусиль. З метою діагностики загальної готовності особистості до саморозвитку було застосовано методику «Готовність до саморозвитку» (В. Павлов), яка показала, що у категорії осіб віком 60–70 років зафіксовано середнього рівня готовність до подальшого особистісного росту, що поєднується з потребою у саморозвитку (51 %), яка з віком знижується.

Для діагностики рівня прагнення особистості до самоактуалізації було застосовано опитувальник САМОАЛ (Е. Шострем), за результатами якого виявлено домінанту середнього рівня по всіх шкалах методики в осіб вікової категорії 60/90 рр.

Другий блок емпіричного дослідження ставив за мету виявити та прослідкувати зв'язок між готовністю особистості до саморозвитку та самоактуалізації і реалізацією її творчого потенціалу у період пізньої дорослості. Було використано такі методи математичної обробки як: кореляційний аналіз, факторний аналіз. Для зіставлень емпіричних розподілів заданих характеристик застосовувався коефіцієнт кореляції Пірсона r . Математичній обробці підлягали вищезгадані тестові методики.

Були виокремлені такі головні кореляційні зв'язки: шкала орієнтації в часі / шкала цінностей ($r=0,302$, при $p \leq 0,01$); шкала орієнтації в часі / шкала потреби в пізнанні ($r=0,357$, при $p \leq 0,001$); шкала орієнтації в часі / шкала креативності ($r=0,341$, при $p \leq 0,001$); шкала цінностей / шкала креативності ($r=0,627$, при $p \leq 0,001$); шкала креативності / шкала автономності ($r=0,305$, при $p \leq 0,01$); шкала автономності / шкала спонтанності ($r=0,494$, при $p \leq 0,001$); шкала автономності / шкала саморозуміння ($r=0,347$, при $p \leq 0,001$); шкала спонтанності / шкала саморозуміння ($r=0,380$, при $p \leq 0,05$); загальна готовність до саморозвитку / творчий потенціал ($r = 0,322$, при $p \leq 0,01$); загальна готовність до саморозвитку / готовність знати себе ($r=0,310$, при $p \leq 0,01$); готовність знати себе / готовність «до можу самовдосконалюватись» ($r=0,472$, при $p \leq 0,001$).

Виходячи з вищенаведеного матеріалу можна констатувати незначний взаємозв'язок змінних, пов'язаних кореляційними відношеннями, за винятком кореляційних зв'язків між шкалою цінностей та шкалою креативності, шкалою автономності та шкалою спонтанності. Загальна готовність до саморозвитку корелює із творчим потенціалом, як і з готовністю до самопізнання і прагненням до самовдосконалення. Звідси постулюємо, що готовність особистості до саморозвитку та самоактуалізації є ваговою складовою реалізації творчого потенціалу особистості у пізній період онтогенезу.

Статистична обробка отриманих емпіричних даних дала такі результати факторного розподілу по загальній вибірці:

Фактор 1 (інформативність – 16,734 %). Факторне навантаження становлять змінні: автономність ($r=0,791$, при $p \leq 0,01$), спонтанність ($r=0,759$, при $p \leq 0,01$), саморозуміння ($r=0,725$, при $p \leq 0,01$), креативність ($r=0,314$, при $p \leq 0,01$), орієнтація в часі ($r=0,304$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 2 (інформативність – 15,480 %). Факторне навантаження становлять змінні: цінності ($r=0,785$, при $p \leq 0,01$), креативність ($r=0,735$, при $p \leq 0,01$), погляд на природу людини ($r=0,727$, при $p \leq 0,01$), орієнтація в часі ($r=0,364$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 3 (інформативність – 14,270 %). Факторне навантаження становлять змінні: готовність до самовдосконалення ($r=0,840$, при $p \leq 0,01$), готовність знати себе ($r=0,810$, при $p \leq 0,01$), загальна готовність до саморозвитку ($r=0,551$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 4 (інформативність – 11,091 %). Факторне навантаження становлять змінні: потреба в пізнанні ($r=0,924$, при $p \leq 0,01$), орієнтація в часі ($r=0,608$, при $p \leq 0,01$).

Фактор 5 (інформативність – 10,479 %). Факторне навантаження становлять змінні: творчий потенціал ($r=0,912$, при $p \leq 0,01$), готовність знати себе ($r=0,608$, при $p \leq 0,01$).

Як видно з найбільшого факторного навантаження, у загальній вибірці найбільшу вагу мали такі змінні: автономність (фактор 1), цінність (фактор 2), готовність до «можу самовдосконаливатись» (фактор 3), потреба в пізнанні (фактор 4), творчий потенціал (фактор 5).

Літні люди сприймають свої потенційні можливості як недостатньо розкриті, зреалізовані за різних обставин життя, як і глибокий внутрішній конфлікт цінностей особистості, яка не відбулась у тій повноті буття, про яку мріяла.

Дослідження процесу самореалізації осіб старшого віку виявило одинадцять стратегіальних тенденцій, зокрема: життєдіяльну, процесуально-змістову, творчу, життєстверджуючу, стратегію досягнення, комунікативну стратегію, гуманістичну, когнітивну, просоціальну, стратегію саморозвитку, морально-етичну.

На думку респондентів 60/70 рр., найбільше заважають творчій справі у період пізньої дорослості хвороби (41,3 %), зайнятість (11,3 %), нестатки (8,75 %), лень (6,25 %). Респонденти 70/80 рр. серед перешкод творчості виокремлюють: хвороби (70,68 %), нестатки (10,34 %); респонденти вікової категорії понад 80 р. – хвороби (80 %), несприятливе оточення (11,1 %). Відповідно, стимулюють творчий процес фізична й психічна спроможність до творчої діяльності, активна життєва позиція, прагнення до самовдосконалення, віра у власні можливості, соціальна захищеність, підтримка з боку оточення. По загальній вибірці найбільші відсотки склали: життєдіяльна стратегія (49 %), життєстверджуюча (21 %), процесуально-змістова (15 %), стратегія саморозвитку (15 %). Серед особливостей творчої діяльності у період пізнього онтогенезу респонденти 60/90 рр. виокремлюють досвідченість, мудрість, осмисленість життя.

Водночас результати дослідження дозволили виявити пасивну стратегію з негативним

полюсом знаходження на осі життєвих координат, яку склали 11,25 % респондентів 60/70 рр., 24,14 % респондентів 70/80 рр. та 41,7 % респондентів понад 80 років. У виборах цієї категорії осіб домінували тактики редукції та гіперболізації. Відтак детермінантами вибору пасивної стратегії у старших людей є: незадовільний фізичний та психічний стан (важкі недуги), відсутність підтримки з боку рідних, незатребуваність, стереотипність у ставленні до свого віку, невіра у власні можливості, ейджизм, відсутність бачення як перспективи, так і потреби у саморозвитку, нестатки тощо. Загалом дослідження респондентів у заявленій вибірці показало зв'язок між готовністю особистості до саморозвитку та реалізацією її творчого потенціалу у період пізнього онтогенезу. Водночас було виявлено, що готовність до саморозвитку знижується з віком.

Емпіричне дослідження, що проводилось із групою творчих особистостей, які продовжують у постпенсійний період професійну діяльність чи розбудовують інший вектор творчої діяльності (громадська діяльність, справа за інтересами), уможливило проведення психосемантичного зрізу в описі творчої продуктивності обдарованої особистості у період пізньої дорослості.

Виокремлені в ході метафоризації конструкти («творча активність», «праця», «взаємодія», «духовність», моральний конструкт, особистісний конструкт) свідчать про високу творчу активність респондентів та їх продуктивність у пізньому онтогенезі. Психолінгвістичний зріз виявлених метафор на кшталт «якщо я малюю – я живу», «надбання Бога, матерів – не закопувати», «жодного дня без рядка», «творчість – це «засмоктування», «затягає» все більше і більше», «я щаслива людина, живу своєю справою», «доки є потреба – буду творити», «все життя вчитись», «якщо є затребуваність – хочеться жити», «жити – значить наповнюватись роботою», «якщо ти працюєш, ти живеш», «робота – то моє велике захоплення», «працюю, бо інакше не можу», «живи тепер і сьогодні», «треба бути «зараженим» творчістю» та ін. дав можливість констатувати, що творчі особистості живуть у вимірі «минулого – теперішнього – майбутнього», охоплюючи увесь хронотоп, а не зациклюючись лише на минулому. У їхніх мріях та задумах перспектива не тільки не відсутня – вона постійно «підживлюється» очікуванням чогось більшого за вже зроблене. Сміслова наповненість метафор є яскравим свідченням тих пріоритетів, життєвих акцентів, котрі вибудовує творча особистість, вектор руху якої спрямований до духовних цінностей, моральних імперативів, що становлять основу її буття. Звідси віра у свої творчі можливості, готовність до творчої діяльності і незгасимі (у межах психофізичної спроможності) плани та перспективи власних дій. Виокремлені в ході метафоризації конструкти свідчать про високий рівень творчої активності респондентів, їхню продуктивність, духовність, моральність, прагнення до контактів та співпраці з іншими.

Психолінгвістичний зріз вищеподаних метафор дав можливість прослідкувати такі їхні мовні особливості: 1) домінування дієслів недоконаного виду як ознаки незавершеної дії і, відповідно, орієнтації зі спрямуванням на такі критерії як: протяжність у часі, тривалість дії,

орієнтація в майбутнє (стратегія – проект), спонука до завершення, реалізації, продукування чогось певного. Звідси програма дій, яка уможливорює нові потреби і спрямування особистості, що несе в собі активне начало; 2) найбільш поширеними конструктами виступають дієслова «жити», «бути», «працювати», що відображають головні концепти-сенси цієї категорії осіб, спрямованих на активну життєву стратегію; 3) більшість предикатів оформлено у наказовий спосіб подання інформації, яка, проте, акумулюється на рівні самонаказів як проекцій. Звідси індивід вибудовує найперше свої особистісні конструкти як шлях власного розвитку; 4) у метафорах має місце домінування іменників, серед яких найбільше смислове навантаження, підсилене найбільшою частотою використання, несуть конструкти: «творчість», «життя», «Господь», «праця», «люди»; 5) смислова наповненість метафор підсилена використанням ряду дихотомій (іменники-антоніми): «злет» – «спад»; «зло» – «добро»; дієслів, похідних від іменників: «життя» – «живу», «жити»; «любов» – «любити»; «Бог» – «молися»; «праця» – «працювати»; 6) серед займенників домінують займенники 1-ї та 2-ї особи однини як пошук внутрішніх ресурсів, а також звернення до значущого «Ти» (як діалог із собою чи з іншим); 7) метафори наповнені позитивним ставленням автора до висловленого смислового конструкта і відображають спрямування вектора руху «вверх» як віру в свої можливості і як необхідність їх реалізації.

Всі опитані (26 осіб) вважають себе зреалізованими людьми, констатують зміну діяльності (5 осіб), а також зміну напрямку роботи (тема наукових розвідок, інтереси); троє респондентів початок своєї творчої реалізації фіксують після 35 р. – 40 р.; двоє респондентів віднайшли для себе нову справу у віці близько 60 років, один респондент – після 70 років. Йдеться про кардинальну зміну фаху (виду діяльності) чи реалізацію у сфері власних інтересів (дозвілля, хобі), зокрема: респондент П. (колгоспниця) – з 35 років народна художниця; респондент Б. (учитель фізики) – з 40 років хореограф, викладач хореографії; респондент Л. (інженер-економіст) – з 65 років голова громадської організації, журналіст; респондент У. (викладач хімії) – з 60 років голова клубу творчої інтелігенції, літературознавець; респондент П. (робітник) – здобув вищу освіту в 57 років – реалізація у бджільництві; респондент Ю. (інженер-економіст) – з 60 років майстер художньої вишивки. Усі респонденти задоволені справою, до якої залучені, мають незавершені плани і спрямовані на їх реалізацію. Відтак, незважаючи на кардинальну зміну трудової діяльності (інтересів), жоден із респондентів не вказав на незадоволення від того, чим займався у попередні роки життя. І, навпаки, кожен етап діяльності, на їх думку, привносив свої результати (реалізацію відповідно до потреб кожного вікового періоду), а також давав можливість росту, розуміння, пошуку і реалізації потреби, до якої вони прийшли в період пізньої дорослості. Це та особливість, яка була виявлена власне у літніх людей з високим рівнем творчого потенціалу.

На поставлені запитання інтерв'юера щодо особливостей творчої діяльності особистості у віці пізньої дорослості у вибірці особистостей з високим рівнем розвитку творчого потенціалу

було отримано такі відповіді: напрацьований протягом онтогенезу творчий досвід; мудрість, глибина проблематики, аналіз, рефлексія творчої діяльності; розуміння цінностей життя, духовність, що знаходять своє відображення у творчих задумах автора; передача творчого досвіду наступним поколінням (нащадкам); оволодіння новим видом діяльності чи зміна її вектора.

На наступному етапі інтерв'ю перед респондентами ставилося завдання: на матеріалі власного досвіду виокремити детермінанти розвитку свого творчого потенціалу. Результати отриманих відповідей:

1. Генетика.

2. Вплив сім'ї (в одних випадках відмічалась роль матері, в інших – батька як творчих особистостей). Водночас респонденти вказували, що вплив батька був сильнішим, як приклад зреалізованої особистості, яка виступала провідником по дорозі професійного вибору або ж була прикладом до наслідування у ставленні до праці.

3. Особистісні властивості і передусім такі риси характеру як: моральні, вольові, емоційні, інтелектуальні та симптомокомплекси (групи рис характеру особистості), що виражають ставлення до інших людей, до себе, до праці.

4. Роль учителя. Спілкування з творчими особистостями.

5. Мотиваційно-ціннісна складова (цінність творчості для особистості, потреба у творчій діяльності).

6. Соціальне оточення (вплив соціокультурного простору, затребуваність особистості).

Проведене дослідження дає підстави констатувати, що особистості з високим рівнем розвитку творчого потенціалу у віці пізнього онтогенезу зберігають за собою статус-кво як творчі особистості, для яких творчість стала невід'ємною складовою їхнього життя. Творче мислення дає їм підстави знаходити нові кардинальні повороти у власній діяльності, змінювати її згідно зі своїми потребами та бажаннями, вести творче, наповнене смыслом життя. Найбільшу перешкоду на шляху до подальшої творчої реалізації старші люди вбачають у неможливості втілити усю палітру власних задумів у творчість, зважаючи на межі людського життя й згасання життєвих сил. У творчій діяльності, що стала вагомою складовою їх смисложиттєвих орієнтацій, вони знаходять зону самоактуалізації у пізній період життя.

Дослідження респондентів з третьої групи літніх людей, творчий потенціал яких був високо поцінований на суспільному рівні, проводилось ретроспективно, за допомогою психобіографічного методу. Були обрані такі творчі персоналії як М. М. Амосов, О. Т. Гончар, Є. О. Патон, Н. М. Ужвій, які залишалися творчо продуктивними і в пізньому періоді дорослості. Опрацьовані автобіографічні, біографічні матеріали, продукти їхньої творчої діяльності, епістолярна спадщина, бібліографічні матеріали, спогади тощо містили в собі інформаційний пласт знань про цих великих діячів. Використання вищезазначеного дослідницького матеріалу

допомогло вивести основні вузлові біографічні точки – точки відліку тих чи інших життєвих колізій у творчій біографії видатних людей. На основі цього було побудовано вікову динаміку творчої продуктивності М. М. Амосова, О. Т. Гончара, Є. О. Патона, Н. М. Ужвій, виокремлено період пізньої дорослості, його особливості та поле смислового наповнення, а також накреслено психологічний портрет кожної з творчих персоналій. Зокрема, аналіз динаміки вікової продуктивності професійно-творчої діяльності М. М. Амосова (рис. 4) показав, що у ранній та середній дорослості учений більше уваги приділяв питанням, які стосувалися теоретико-прикладних розробок у медичній науці на предмет хірургічного лікування та реабілітації осіб з ураженням серцево-судинної системи.

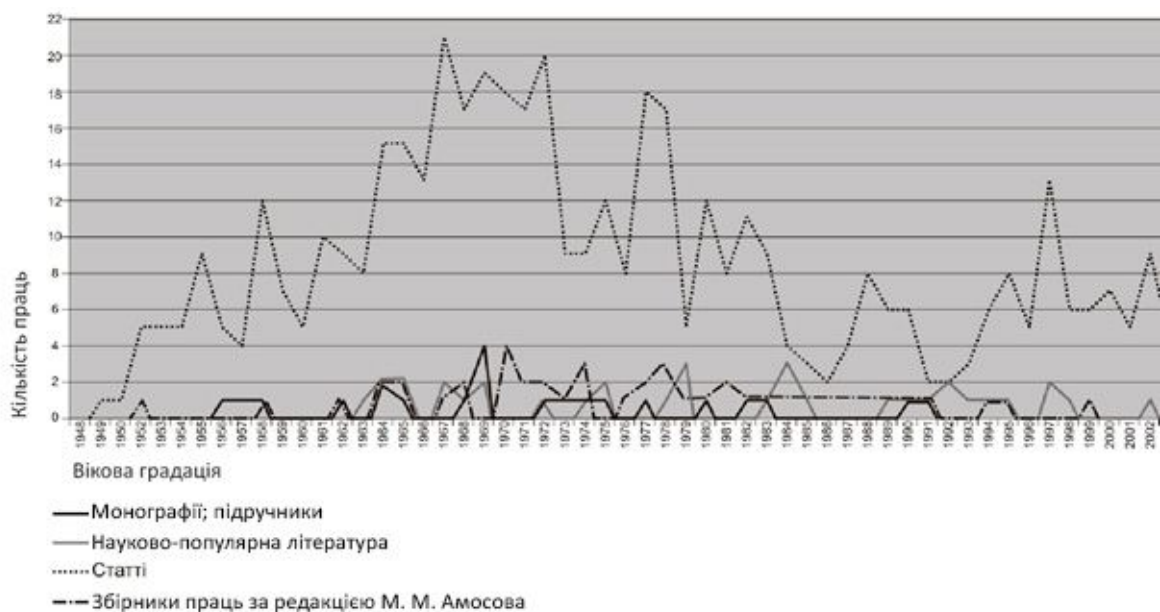

Рис. 4. Вікова динаміка творчої продуктивності М. М. Амосова

У пізньому онтогенезі роботи вченого носять більш емпіричний характер і відображають рефлексію досвіду хірурга у лікуванні хворих. Як хірург-кардіолог, оперував до 80 років. Період пізньої дорослості репрезентує більш активне звернення М. М. Амосова до написання науково-популярної літератури з метою популяризації медичних знань серед населення для профілактики і лікування недуг. У цей час він розпочинає експеримент з подолання старості, звертається й до автобіографічного матеріалу, ретроспективно окреслює власне професійне становлення. В результаті виважує і продукує роздуми-інтенції, що відображають внутрішню позицію автора не тільки в галузях медицини, кібернетики, інженерії, але й філософії, психології, педагогіки тощо. За рік до смерті (у віці 88 р.) М. М. Амосов завершує відому «Енциклопедію Амосова», до кінця реалізуючи свій творчий потенціал.

Виокремлено психологічний портрет творчої особистості, яка залишається продуктивною у

період пізнього онтогенезу. Це, зокрема, творча обдарованість, висока працездатність і працелюбність, самоорганізація та дисципліна, відповідальність і самовимогливість, принциповість, пунктуальність, наполегливість, високий інтелект, моральні якості, сміливість, здатність до ризику, лідерські здібності, ерудованість, широта наукових інтересів, що ґрунтувалася на творчому досвіді. У всіх творчих особистостей ще з дитинства проявилася допитливість, що трансформувалась у зрілу потребу в пізнанні на все життя. Усі відмічали роль сімейного оточення, етнокультурного середовища, в якому зростали, а також роль учителя у процесі особистісного становлення. Творчо обдаровані особистості були високомотивовані на творчу працю, проявляли неабияку творчу активність, готовність до творчої діяльності. Чи не найвагоміше місце тут займала самоосвіта, причому безперервна освіта і постійне самовдосконалення. Безумовно, лєвова частка належить власне особистісним характеристикам – особистісним рисам, спрямованості на творчу діяльність, вольовій саморегуляції, розвиненій потребово-мотиваційній (спонукальній) сфері, що уможливила їхню готовність до творчої діяльності у період пізньої дорослості, яка стала не тільки аксіологічним простором буття, але й сенсом їхнього життя.

У п'ятому розділі «Концептуалізація становлення творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості» подається теоретико-методологічне підґрунтя авторської концепції творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості, розкриваються ключові категорії концепції; виокремлюються психологічні детермінанти реалізації творчого потенціалу особистості у заявлений період; окреслюється психологічний супровід особистості у форматі психологічного антиейджингу особистості.

Концепція репрезентована двома моделями – акумулятивно-інтегративною моделлю творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості (рис. 5) та акумулятивно-інтегративною моделлю реалізації творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості. Якщо перша модель позиціює творчий потенціал як статико-динамічну характеристику (як категорію, даність, напрацьовану особистістю прижиттєво і репрезентовану нею як суб'єктом творчої діяльності на етапі входження у пізній онтогенез), то друга модель є виключно динамічною, позаяк репрезентує творчу особистість у «ноодинаміці» її буття на завершальному етапі, розкриваючи категорію «творчий потенціал» у процесуальному аспекті. Звідси констатуємо те, з чим «увійшла», «задекларувала» себе особистість (у характеристиці творчої чи ні) у пізній онтогенез і яким чином процес її «незавершеності» актуалізується у творчій діяльності.

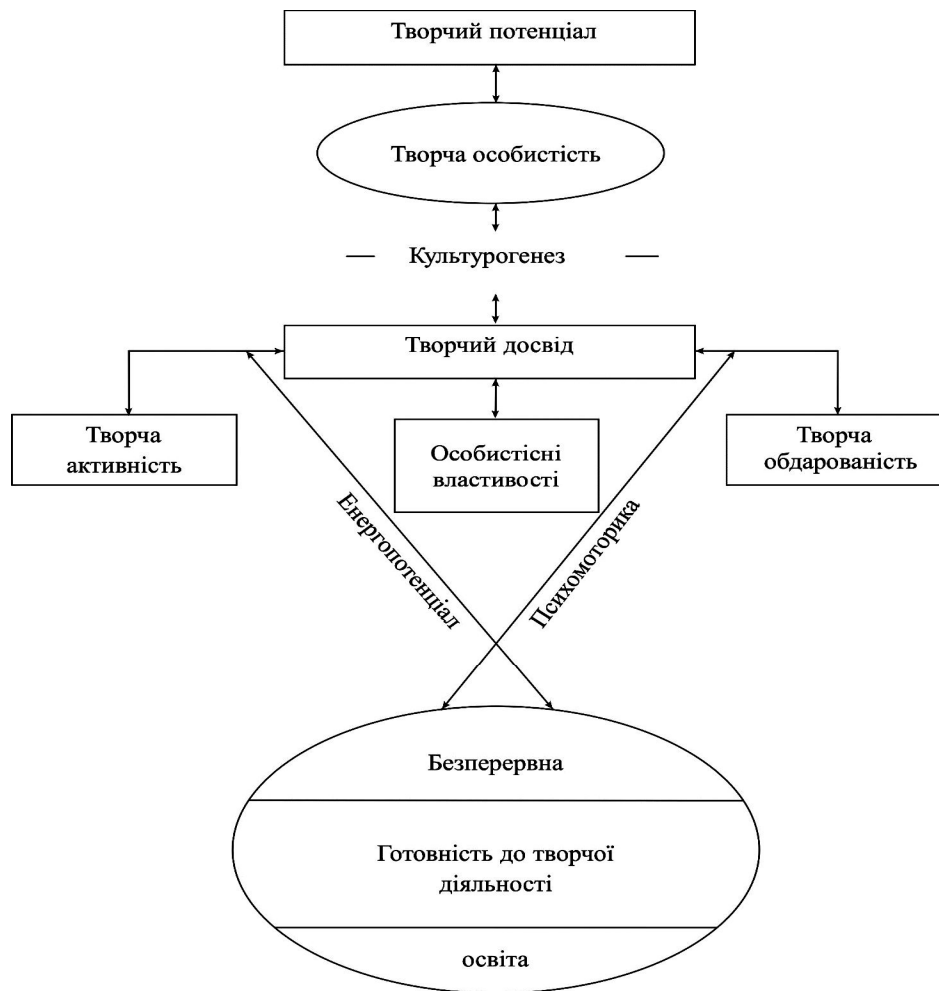

Рис. 5. Модель творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості

Виокремлені складові структури моделі не є незалежними і перебувають у тісному взаємозв'язку. Відтак акценти розставлені на таких структурних складових творчого потенціалу, які б опирались на феномен «творчої особистості», проявлений у творчому досвіді крізь призму її особистісних властивостей, ресурсності (здібності), творчої активності, що уможливають (за умов психічної і фізичної спроможності) творчу продуктивність особистості у період пізньої дорослості.

Як інтегральна категорія для опису особистості, творчий досвід здобувається, фіксується та переживається особистістю у творчій діяльності та відображає здатність і готовність особистості до творчості як ретроспективно, так і проспективно. Творчий досвід має здатність як до розширення (вдосконалення, поглиблення), так і до згортання (неактуалізованості, спрощення). Йдеться про різні рівні розвитку творчого потенціалу і можливість подальшої творчої самореалізації літньої людини. За умов високого рівня розвитку творчого потенціалу він може мати тенденцію до подальшого свого нарощування, тимчасом як за умов низького – до подальшого згасання. Звідси рефлексія творчого досвіду у період пізньої дорослості проявляє себе через пасивно-споглядальний або активно-дієвий характер ставлення особистості до власного

творчого досвіду.

Модель реалізації творчого потенціалу в пізній дорослості репрезентована у формулі: $ТП = ПСН + ПТ + ТМ + П$, де: ТП – творчий потенціал; ПСН – психоенергетичне напруження; ПТ – потреба у творчості; ТМ – творчі можливості; П – поле.

Під реалізацією творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості розуміємо психоенергетичну напруженість, яка виникає між творчими потребами, творчими можливостями особистості, що мають здатність до резонування з енергією загального поля.

Розкриваються психологічні детермінанти реалізації творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості у форматі «незавершеності особистості». Відтак одним із головних чинників поступального розвитку особистості у період пізнього онтогенезу є творчий характер способу її життя. Звідси для реалізації творчого потенціалу у завершальний період життя необхідні: творча активність; творчий досвід; розвинені особистісні якості; розвинені когнітивні якості; наявні енергопотенціал та психомоторика; особистісна затребуваність; відповідні соціальні умови життєдіяльності; сприятливе родинне оточення; взаємодія старшої людини з підростаючим поколінням; безперервна освіта.

Психологічний антиейджинг особистості розглядається у форматі конструктивізації процесу особистого старіння. Завдання, що стоять перед психологічною наукою, полягають у тому, щоб змінити самоставлення особистості у пізньому онтогенезі, «зняти» негативний імідж старості, що «підживлюється» ейджизмом, сприяти пошуку нових можливостей для самореалізації та уникнення соціальної ексклюзії, стимулювати пізнавальну активність літніх людей, що сприятиме відчуттю інтеграції та цілісності їхнього життя.

Звідси постає проблема необхідності у безперервній освіті літньої людини, що сприятиме її успішній соціалізації, збереженню творчого потенціалу у постпенсійний період. Відтак психотерапевтична робота має проводитись у соціальних центрах, геріатричних пансіонатах, центрах психічного здоров'я тощо. Звідси психологічне консультування повинно визначатись індивідуальними особливостями життєвого шляху літньої людини, специфікою пізнього онтогенезу, рівня її психічної та фізичної спроможності. Вважаємо за доцільне застосування таких напрямів психотерапевтичної роботи з літніми людьми як: екзистенційно-гуманістична психотерапія, логотерапія, християнсько орієнтована психотерапія, терапія творчим самовираженням. Екзистенційно-гуманістичний підхід слугує віднаходженню вікової ідентичності, нової екзистенції у завершальний період життя, відтак і доланню «екзистенційного вакууму». У контексті переживання персонального Я особистість тут розглядається як іманентно активна, з можливостями до саморозвитку, творчості. Звідси завданням логотерапії є віднаходження у старості життєвого смислу, що реалізується через творчу діяльність. Водночас переживання особистістю завершення власного буття актуалізує потребу у зверненні до вічних

цінностей і переживання містичного досвіду, чому слугують християнські постулати, які й уможливають релігійну творчість. У руслі християнсько орієнтованої терапії літні люди пропрацьовують проблеми власної духовно-душевної організації, знаходять ресурси для застосування своїх фізичних і психічних сил з метою подальшого розвитку і самовдосконалення. Терапія творчим самовираженням дає особистості можливість активно відбуватись у період пізньої дорослості і має на меті подолання соціальної ізоляції особистості, засвоєння адаптивних форм її поведінки, підвищення самооцінки літньої людини, створення умов для актуалізації її життєвого досвіду, визнання її цінностей та реалізації творчого потенціалу.

Виходячи з реалій людського буття й усвідомлюючи його завершеність, творча особистість прагне увіковічнити себе у власних творіннях. Модель безсмертя людини репрезентується через фізичний, соціальний та духовний рівні. На духовному рівні реалізація творчого потенціалу «формує» творчий тип безсмертя особистості, а відтак і привнесення в духовну еволюцію, культурогенез. Усвідомлення власної конечності перед лицем вічності породжує в творчій особистості прагнення вийти за межі цієї конечності і з найбільшою повнотою реалізувати себе у світі в рамках власного історичного життя.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження проблеми творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості, розроблено та обґрунтовано холістичну концепцію творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості з позиції інтегративно-особистісного підходу, розкрито психологічний зміст, структуру та динаміку творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості, виокремлено психологічні детермінанти розвитку творчого потенціалу особистості у зазначений період її життя, окреслено психологічний антиейджинг особистості у форматі її психологічного супроводу у період пізньої дорослості.

1. На основі теоретичного аналізу і узагальнення наукової літератури репрезентовано формат філософських та психологічних студій, що позиціюють потенціалістську природу людини. Проводячи ретроспективну лінію у дослідженні творчого потенціалу особистості, констатуємо, що кожна з філософських течій, та й персоналій зокрема, так чи інакше піднімала питання про потенційність особистості як її життєдайний ресурс, іманентно притаманний людині, чи то з позиції релігійно-сакральної, чи то з науково-реалістичного бачення природи творчості.

Вершинні досягнення особистості у професійній діяльності у форматі акмеологічного доробку стають дотичними й до психологічних, які, однак, розширюючи саме поле діяльності, долають прив'язку до вікових меж людського життя, зацентровуючи увагу на індивідуальному підході до процесу розвитку, що є гетерохронним.

2. Здійснено теоретичний аналіз проблеми творчого потенціалу особистості. Розкрито зміст та структуру творчого потенціалу як особистісного утворення, що вміщує в собі комплекс внутрішніх потенцій та ресурсів, що виявляються і розвиваються в діяльності, спрямованій на отримання нових результатів (особистісних та соціальних) і уможливають розвиток особистості. Творчий потенціал носить комплексний, цілісний характер і виявляється на всіх рівнях індивідуальності: біопсихофізіологічному, соціальному та духовному, що створюють своєрідні «прошарки» цілісної соціальної якості людини.

Творчість репрезентується як прояв еманції духовності особистості. Духовність розглядається як інтегративна особистісна властивість, якість людини, що проявляється у творчій діяльності, рушієм розвитку якої є творча активність, що визначається мірою залучення особистості до перетворювально-творчої діяльності.

Розкрито психологічні особливості мотивації творчої особистості, яка, володіючи яскраво вираженою інтелектуальною ініціативою, у процесі діяльності залучається до неадаптивної активності. Відмічено, що розвиток творчої особистості відбувається завдяки взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників, з одного боку – соціокультурного потенціалу, з іншого – творчого потенціалу особистості в активній формі її буття. Оволодіваючи культурним потенціалом роду, особистість стає суб'єктом культуротворення. Психологічна готовність особистості до творчої діяльності подається як цілісний прояв суб'єктної активності особистості, спрямований на її творчу самореалізацію.

3. Здійснено теоретичний аналіз психічних трансформацій особистості у період пізньої дорослості у контексті функціонування творчого потенціалу. Відзначається нелінійність, гетерохронність індивідуального процесу старіння особистості, що окреслюється як фізіологічне (ознака природного стану), так і патологічне (пришвидшене, передчасне на тлі прогресування сенільно-деструктивного процесу). Водночас зі спадом психічних можливостей особистості відбувається і їх збагачення; інволюційні зміни (фізіологічного характеру) поєднуються з новоутвореннями (еволюційними змінами) прогресивного характеру, спрямованими на подолання деструктивних явищ у пізньому онтогенезі.

Виокремлено типи самоставлень особистості у старості, зокрема: зрілий тип (дивергентний) з адаптивною, продуктивно-творчою стратегією і незрілий тип (конвергентний) – пасивно-рецептивний, з неадаптивною, конформістською стратегією ставлення до власного життя. Аналізується «внутрішнє», автентичне життя особистості із задекларованими нею стратегіями життєпородження чи життєтворчості та «зовнішнє» (регламентованість, стереотипність), із задекларованою стратегією життєвичерпаності. З'ясовано, що творча діяльність у структурі смисложиттєвих орієнтацій особистості, яка увійшла у період пізньої дорослості, сприяє ціннісно-смисловому наповненню її життя, подальшій творчій самореалізації, затребуваності особистості у

старості, підвищенню енергопотенціалу, передачі творчого досвіду нащадкам тощо. Аналіз психологічної кризи особистості у віці пізньої дорослості розкривається через можливість її реконструкції у творчість. Висвітлюється негативна роль ейджизму у сприйнятті літньою людиною власних можливостей і творчих перспектив, зокрема в описі інституційного ейджизму (юридично закріплена дискримінація людей певної вікової групи) та внутрішнього ейджизму (негативне прийняття літньої людини оточенням).

Аналізується категорія «мудрість», що експлікується як інтеграція, цілісність особистості; як експертна система знань, орієнтована на практичну сторону життя; як когнітивна властивість, в основі якої лежить кристалізований, культурно-зумовлений інтелект; як вершинне утворення інтегрованої особистості, що перебуває у постійному розвитку і співвідноситься з якістю життєвого досвіду суб'єкта. Мудрість розглядається як показник реалізації творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості. Творча продуктивність особистості аналізується з урахуванням особистісних властивостей літньої людини, її творчих здібностей, рефлексивного інтелекту, рівня освіченості, роду занять, особистісної зрілості. Розкриваються особливості творчої діяльності особистості у період пізнього онтогенезу.

4. Проведено комплексне дослідження творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості, зокрема: психодіагностику рівня розвитку творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості; виявлення зв'язку між готовністю особистості до саморозвитку та самоактуалізації і реалізацією її творчого потенціалу; дослідження творчого потенціалу обдарованої особистості у період пізньої дорослості та динаміки його розгортання; виявлення психологічних чинників реалізації творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості.

Виявлено психологічні особливості розвитку творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості. Виокремлено рівні розвитку творчого потенціалу літньої людини з констатацією високого, середнього та низького рівнів. Високий рівень розвитку творчого потенціалу особистості уможливорює її творчу продуктивність у період пізнього онтогенезу у форматі її «незавершеності». Середній рівень розвитку творчого потенціалу потребує додаткової «стимуляції» – підтримки з боку соціального оточення (родина, сім'я, громадськість, геріатричний пансіонат тощо). Для особистостей, які ввійшли у пізній період онтогенезу з низьким рівнем розвитку творчого потенціалу, не зреалізувавши себе як творчі особистості на попередніх етапах онтогенезу, прагнення до творчості зазвичай буде нівельоване.

Виокремлено основні стратегіальні тенденції конструювання процесу самореалізації у пізній період дорослості. Результати проведеного психосемантичного зрізу в описі творчої продуктивності обдарованої особистості показали її високу творчу продуктивність у період пізньої дорослості.

Виявлено динаміку творчого потенціалу обдарованої особистості у площині його

нарощування у період пізньої дорослості. Виокремлено особистісні властивості обдарованої особистості, психологічні особливості її творчої діяльності; сконструйовано моделі творчого потенціалу М. М. Амосова, О. Т. Гончара, Є. О. Патона, Н. М. Ужвій.

5. Розроблено та обґрунтовано холистичну концепцію творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості, теоретико-методологічним підґрунтям якої слугував інтегративно-особистісний підхід. Окреслено і сформульовано розуміння феномену творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості. Сконструйована і верифікована акумулятивно-інтегративна модель творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості розкриває складові у структурі творчого потенціалу літньої людини, що визначають прижиттєві привнесення особистості у процес розвитку, нарощування та реалізації творчого потенціалу на період входження її у пізній онтогенез. Сконструйована і верифікована акумулятивно-інтегративна модель реалізації творчого потенціалу особистості розкриває динаміку творчої діяльності особистості у період пізньої дорослості, репрезентуючи її у процесуальному аспекті («ноодинаміці») як творчу особистість.

6. Виокремлено психологічні детермінанти реалізації творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості, зокрема: розвинена суб'єктність, напрацьований творчий досвід, творча активність у період пізнього онтогенезу (потребово-мотивайна складова), розвинені особистісні властивості, що інтегрують у собі здібності, характерологічні риси та спрямованість; розвинені когнітивні якості, що уможливають сенсорно-перцептивні, мисленнєві, мнемічні, емоційно-вольові, імажинативні та ін. психічні процеси; наявний енергопотенціал та психомоторика, що свідчать про фізичну і психічну спроможність літньої людини та уможливають її творчу самореалізацію у пізній період онтогенезу; умови для творчої діяльності, родинне оточення як чинник підтримки і затребуваності у творчій особистості; активна взаємодія з підростаючим поколінням; безперервна освіта.

7. Реалізація творчого потенціалу особистості у період пізнього онтогенезу є складовою психологічного антиейджингу (психологічної програми антистаріння) – продуктивної старості, якості життя у старшому віці, її творчого довголіття – і детермінується рівнем залучення її до творчого процесу. Конструктивізація процесу старіння розглядається через урахування смисложиттєвих орієнтацій особистості у пізній період життя і, відтак, охоплює екзистенційно-гуманістичний підхід, логотерапію, християнсько орієнтовану психотерапію, терапію творчим самовираженням.

Комплекс заходів, спрямованих на активізацію творчих потенцій психічно і фізично збереженої особистості, має стати соціально-психологічною підтримкою у форматі діяльності клубів за інтересами для людей літнього віку, соціальних служб, геріатричних пансіонатів, медичних установ тощо. Завдання, що висувуються перед психологічною наукою, і

геронтопсихологією зокрема, повинні спонукати до вирішення таких питань як: зміна ставлення до всієї категорії людей пенсійного віку як до недієздатних з позиції ейджизму з урахуванням індивідуального підходу не тільки до розвитку, а й до старіння та наявності творчих потреб і можливостей особистості у пізньому онтогенезі, подолання соціальної ізоляції літньої людини, інтеграція її у суспільство та уникнення соціальної ексклюзії; профілактика порушень адаптації у процесі проходження «кризи старості», підвищення самооцінки літньої людини шляхом зменшення тривожності і почуття власної неповноцінності; підвищення психологічної складової якості життя у пізньому онтогенезі; формування стратегії незалежності у пізньому віці; створення умов для подальшої актуалізації її життєвого досвіду, сприяння творчій діяльності літньої людини, реалізації її творчого потенціалу; залучення літньої людини до творчої діяльності з урахуванням принципу наступності та спадкоємності поколінь; активізація пізнавальної діяльності старшої людини (безперервна освіта), що сприятиме усуненню лакун у раніше засвоєних знаннях щодо вимог та інформації у постійно змінних умовах життя; сприяння фізичній активності літніх людей, що сповільнить процес фізичної інволюції на рівні сприятливого енергопотенціалу та психомоторики; сприяння творчим ініціативам та задумам літніх людей, підтримка спроб експериментування; заохочування старших людей до рефлексії внутрішніх смислів і потреб у форматі власних творчих можливостей та напрацювань.

Перспективи подальших досліджень у рамках окресленої теми вбачаємо у вивченні творчого потенціалу особистості у період ранньої та середньої дорослості, виявленні зв'язків між обдарованістю й життєстійкістю особистості; дослідженні міжпоколінних зв'язків у передачі творчого досвіду старшим поколінням молодшому, мудрості старості, розробці та впровадженні програми психологічного антиейджингу тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Монографія:*

Міщиха Л. П. Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості : [монографія] / Л. П. Міщиха. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. – 400 с.

2. *Навчальні посібники:*

Міщиха Л. П. Психологія творчості : навч. посіб. / Л. П. Міщиха. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2007. – 448 с. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (Лист 1.4/18 – Г-1390 від 25.12.2006).

3. *Статті у фахових наукових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України:*

3.1. Овсянецька Л. П. Співвідношення категорій «особистість» – «індивід» в персоналістичній філософії М. Бердяєва / Л. П. Овсянецька // Збірник наукових праць

Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника, 2000. – Вип. 5 – С. 74–78.

3.2. Овсянецька Л. П. Творчість як «екстенціональна» орієнтація особистості : гуманістична парадигма / Л. П. Овсянецька // Збірник наукових праць Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника, 2001. – Вип. 6, ч. 1. – С. 12–20.

3.3. Овсянецька Л. П. До питання про психологічні критерії зрілої особистості / Л. П. Овсянецька // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Т. 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К., 2001. – Ч. 2. – С. 105–110.

3.4. Овсянецька Л. П. Психологічний аналіз впливу мікросоціуму на розвиток креативності особистості / Л. П. Овсянецька // Вісник Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 2002. – Вип. 3. – С. 150–158.

3.5. Овсянецька Л. П. Креативність як фактор самореалізації особистості / Л. П. Овсянецька // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К., 2002. – Ч. 2. – С. 121–126.

3.6. Овсянецька Л. П. Співвідношення понять «діяльність» – «творчість»: психологічний контекст / Л. П. Овсянецька // Вісник Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. 4. – С. 179–185.

3.7. Овсянецька Л. П. Типологія творчості // Збірник наукових праць Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника, 2003. – Вип. 8, ч. 1. – С. 20–29.

3.8. Овсянецька Л. П. Творча активність особистості як предмет психологічного дослідження / Л. П. Овсянецька // Збірник наукових праць Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника, 2004. – Вип. 9, ч. 1. – С. 52–58.

3.9. Овсянецька Л. П. Творчий потенціал людини : соціально-психологічна парадигма / Л. П. Овсянецька // Соціальна психологія. – К., 2004. – № 2 (4). – С. 140–146.

3.10. Овсянецька Л. П. До проблеми філогенезу психології творчості в україністиці / Л. П. Овсянецька // Збірник наукових праць Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – Вип. 11, ч. 2. – С. 19–30.

3.11. Овсянецька Л. П. Креативний процес особистості в контексті стадіальної концепції творчості / Л. П. Овсянецька // Вісник Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 2006. – Вип. 8. – С. 176–184.

3.12. Овсянецька Л. П. Духовні здібності особистості / Л. П. Овсянецька // Збірник наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2006. – Т. 8, вип. 6. – С. 186–191.

3.13. Овсянецька Л. П. Творчість у контексті крос-культурного простору / Л. П. Овсянецька // Збірник наукових праць Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2007. – Ч. 1. – С. 19–24.

3.14. Овсянецька Л. П. Стереотипи та їх вплив на творчий процес особистості / Л. П. Овсянецька // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – Т. 9, ч. 4. – С. 265–276.

3.15. Міщиха Л. П. Спілкування як прояв творчої активності особистості / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості : зб. наук. пр. Ін-ту психології АПН України ім. Г. С. Костюка / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – Т. 12, вип. 3. – С. 143–150.

3.16. Міщиха Л. П. Психоаналітична теорія творчості / Л. П. Міщиха // Збірник наукових праць Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2008. – Вип. 13, ч. 2. – С. 18–25.

3.17. Міщиха Л. П. Творчість як основа буття людини / Л. П. Міщиха // Вісник Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. 11. – С. 131–136.

3.18. Міщиха Л. П. Надситуативна активність особистості як складова її творчого потенціалу / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – Т. 12, вип. 4. – С. 170–176.

3.19. Міщиха Л. П. Творчість як процес освоєння і переживання часу особистістю / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – Т. 12, вип. 5, ч. 2. – С. 123–130.

3.20. Міщиха Л. П. Ейджизм як прояв стереотипного сприйняття людей старшого віку / Л. П. Міщиха // Вісник Чернігівського держ. пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2008. – Вип. 59. Сер. «Психологічні науки», т. 2. – С. 52–55.

3.21. Міщиха Л. П. Смысловиттєві орієнтації особистості в період пізньої дорослості / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Главник, 2009. – Т. 10, ч. 11. – С. 342–352.

3.22. Міщиха Л. П. Становлення сакрального розуміння поняття «творчий потенціал» у

європейській філософії // Вісник Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. 12. – С. 40–45.

3.23. Міщиха Л. П. Психологічна готовність особистості до творчої діяльності / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Т. 12, вип. 6. – С. 177–184.

3.24. Міщиха Л. П. Мудрість як показник реалізації творчого потенціалу особистості у період геронтогенезу / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості : зб. наук. пр. / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Т. 12, вип. 7. – С. 166–172.

3.25. Міщиха Л. П. Психологічні особливості розвитку особистості в період геронтогенезу / Л. П. Міщиха // Збірник наукових праць Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2009. – Вип. 14, ч. 1. – С. 19–30.

3.26. Міщиха Л. П. Творчий потенціал особистості як предмет психологічного дослідження / Л. П. Міщиха // Збірник наукових праць Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2009. – Вип. 14, ч. 2. – С. 17–26.

3.27. Міщиха Л. П. Психологічний аналіз творчого потенціалу Є. О. Патона (на біографічному матеріалі) / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України : у 12 т. / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Т. 12, вип. 8. – С. 169–177.

3.28. Міщиха Л. П. Психологічний аналіз творчого потенціалу Олеся Гончара (на матеріалі біографічного методу) / Л. П. Міщиха // Вісник Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 13. – С. 163–169.

3.29. Міщиха Л. П. Психолого-біографічний аналіз творчого потенціалу Миколи Амосова / Л. П. Міщиха // Збірник наукових праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2010. – Т. 12, ч. 1. – С. 381–393.

3.30. Міщиха Л. П. Творчість як прояв еманції духовності особистості / Л. П. Міщиха // Збірник наукових праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2010. – Т. 12, ч. 3. – С. 289–297.

3.31. Міщиха Л. П. Стратегіальний підхід до процесу самореалізації особистості у пізній період онтогенезу / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України : у 12 т. / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. 12, вип. 9, ч. 1. – С. 208–217.

3.32. Міщиха Л. П. Наративізація свідомості особистості в пізній період онтогенезу / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України : у 12 т. / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. 12, вип. 10, ч. 2. – С. 229–236.

3.33. Міщиха Л. П. Досягнення особистістю свого «акме» як умова реалізації її творчого потенціалу / Л. П. Міщиха // Збірник наукових праць Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2010. – Вип. 15, ч. 1. – С. 19–27.

3.34. Міщиха Л. П. Синергетична парадигма творчості / Л. П. Міщиха // Вісник Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 14. – С. 20–25.

3.35. Міщиха Л. П. Християнсько-антропологічний підхід до проблеми самореалізації особистості в період пізнього онтогенезу / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України : у 12 т. / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. 12, вип. 12. – С. 275–280.

3.36. Міщиха Л. П. Творчий потенціал у структурі особистості / Л. П. Міщиха // Вісник Одеського нац. ун-ту. – Одеса, 2010. – Т. 15, вип. 11. – С. 120–127.

3.37. Міщиха Л. П. Феноменологічне конструювання арт-терапевтичного процесу в роботі зі старшими людьми / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Фенікс, 2011. – Т. 12: Психологія творчості, вип. 13. – С. 293–299.

3.38. Міщиха Л. П. Психологічні особливості життєвої кризи похилого віку / Л. П. Міщиха // Вісник Одеського нац. ун-ту. – Одеса, 2011. – Т. 16, вип. 11 : у 2-х ч. – Ч. 1: Психологія. – С. 344–350.

3.39. Міщиха Л. П. Творче безсмертя особистості / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Фенікс, 2012. – Т. 12: Психологія творчості, вип. 14. – С. 158–164.

3.40. Міщиха Л. П. Мотиваційна основа творчості / Л. П. Міщиха // Збірник наукових праць Прикарпатського нац. ун-ту м. В. Стефаника: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2012. – Вип. 17, ч. 2. – С. 78–86.

3.41. Міщиха Л. П. Психологічні детермінанти реалізації творчого потенціалу особистості у період геронтогенезу / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Фенікс, 2012. – Т. 12: Психологія творчості, вип. 15, ч. 1. – С. 262–271.

3.42. Міщиха Л. П. Психобіографічний аналіз творчого потенціалу Наталії Ужвій / Л. П. Міщиха // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. В. О. Моляко. – К. : Фенікс, 2014. – Т. 12, вип. 19. – С. 236–247.

3.43. Міщиха Л. П. Онтологічний вимір життєвого світу особистості / Л. П. Міщиха // Збірник наукових праць Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2014. – Вип. 19, ч. 1. – С. 106–114.

4. Статті у зарубіжних виданнях:

4.1. Mishchykha L.P. Psychological determinants of creative longevity of seniors // Situation, education and activation of elderly people in Europe. – Kielce, 2014. – P. 267–273.

4.2. Mishchykha L.P. Psychological anti-aging // European science review. – Vienna, 2014, March–April. – № 2. – P. 117–120.

4.3. Мищиха Л. П. Творческий опыт как интегральная составляющая творческого потенциала личности в период поздней взрослости / Л. П. Мищиха // Вестник Пермского ун-та (Сер. «Философия. Психология. Социология»). – Пермь, 2014. – № 2. – С. 118–125.

4.4. Мищиха Л. П. Психологический антиэйджинг: от гомеостаза к пассионарности / Л. П. Мищиха // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Курск, 2014. – № 5. – С. 190–192.

4.5. Мищиха Л. П. Творчество как «отраженная субъектность»: коммуникативный дискурс / Л. П. Мищиха // GESJ: Education sciences and psychology [Electronic Scientific Journals Team]. – С. 64–69. – Режим доступа : <http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/edu/>

4.6. Мищиха Л. П. Рефлексия как составляющая творческой самореализации личности в период поздней взрослости / Л. П. Мищиха // Психология обучения. – М., 2014. – № 8. – С. 51–59.

5. Статті в інших наукових виданнях:

5.1. Міщиха Л. П. Творча продуктивність особистості в період пізнього онтогенезу / Л. П. Міщиха // Матеріали II Всеукр. психологічного конгр., присвяченого 110-й річниці від дня народження Г. С. Костюка, 19–20 квіт. 2010 р. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – Т. 2. – С. 258–263.

5.2. Мищиха Л. П. Экзистенциал темпоральности: творческие возможности личности / Л. П. Мищиха // Актуальные вопросы психологии : материалы IV Междунар. науч.-практ. конф., 30 апр. 2013 г. : сб. науч. трудов. – Краснодар, 2013. – С. 20–26.

АНОТАЦІЇ

Міщиха Л. П. Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2015.

Дисертацію присвячено психологічному аналізу творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості. Представлено холістичну концепцію творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості, теоретико-методологічним підґрунтям якої слугував інтегративно-особистісний підхід. Розроблено акумулятивно-інтегративну модель творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості та акумулятивно-інтегративну модель реалізації творчого потенціалу особистості у завершальний період життя. Обґрунтовано зміст і структуру творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості, що акумулює й інтегрує творчий досвід особистості, її особистісні властивості як творчої особистості, творчу обдарованість, творчу активність з вираженою готовністю її до творчої діяльності у форматі безперервної освіти. У результаті теоретичного та емпіричного дослідження виявлено психологічні особливості творчого потенціалу особистості у пізньому онтогенезі, розкрито функціонування творчого потенціалу на етапі реалізації його особистістю у пізній період життя. Доведено, що творчо обдарована особистість не тільки реалізує свій творчий потенціал у період пізньої дорослості, але й нарощує його, залишаючись творчо продуктивною і в пізньому онтогенезі. Виокремлено психологічні детермінанти розвитку творчого потенціалу особистості у період пізньої дорослості. Обґрунтовано психологічний антиейджинг особистості у форматі її психологічного супроводу у пізній період життя.

Ключові слова: творчість, творча особистість, творчий досвід, творча активність, творча обдарованість, творчий потенціал, творчий потенціал літньої людини, пізня дорослість, акумулятивно-інтегративна модель, творче довголіття.

Мишиха Л. П. Творческий потенциал личности в период поздней взрослости. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. – Институт психологии имени Г. С. Костюка НАПН Украины, Киев, 2015.

Диссертация посвящена психологическому анализу творческого потенциала личности в период поздней взрослости. Раскрыты содержание, структура и динамика творческого потенциала личности в период поздней взрослости, выявлены психологические особенности развития творческого потенциала личности в позднем онтогенезе.

Представлена холистическая концепция творческого потенциала личности в период поздней взрослости, в основе которой лежит интегративно-личностный подход в психологии. В

соответствии с авторской концепцией обоснованы содержание и структура творческого потенциала личности, синтезирующего в себе формообразующие и содержательно-смысловые свойства творческой индивидуальности и отражающего меру актуализации ее творческих возможностей в реальной преобразующей практике бытия. Обоснованы содержание и структура творческого потенциала личности в период поздней взрослости, который интегрирует творческий опыт личности, ее личностные особенности, творческую одаренность, творческую активность с выраженной готовностью к творческой деятельности в формате непрерывного образования. В работе раскрывается феномен творческого опыта как интегральной личностной составляющей всех ее творческих наработок, обладающей способностью к процессам становления, развертывания и свертывания, зависящей от уровня развития творческого потенциала личности, приобретаемого ею в творческой деятельности, и выступающей весомым показателем готовности личности к творчеству. Показано, что творчески одаренная личность не только реализует свой творческий потенциал в поздней взрослости, но и наращивает его, оставаясь творчески продуктивной в позднем онтогенезе.

Разработана аккумулятивно-интегративная модель творческого потенциала личности в период поздней взрослости, в основе которой лежат аккумуляция и интеграция творческого опыта личности в формате ее прижизненных наработок. Раскрыто функционирование аккумулятивно-интегративной модели творческого потенциала на этапе ее реализации личностью в позднем онтогенезе. В основе этой модели – психоэнергетическая напряженность, которая возникает между творческими потребностями и творческими возможностями личности, обладающими способностью к резонированию с энергией общего поля.

Определены психологические детерминанты развития творческого потенциала личности в период поздней взрослости, охватывающие: творческий опыт личности как субъекта житнетворчества; творческую активность личности, проявляющуюся в ее готовности к творческой деятельности в позднем онтогенезе, в реализации потребности в творчестве; творческий опыт как прижизненные творческие наработки личности на протяжении онтогенеза; развитые личностные качества, интегрирующие в себе способности, характерологические черты и направленность; развитые когнитивные качества, делающие возможными сенсорно-перцептивные, умственные, мнемические, эмоционально-волевые и др. психические процессы; имеющиеся энергопотенциал, психомоторику, которые способствуют творческой самореализации в поздний период онтогенеза; личностную востребованность, проявляющуюся в социальном запросе на творческий труд (творческий продукт) пожилого человека; соответственные социальные условия жизни как «зону комфорта» личности, где созданы надлежащие условия для творческого труда; семейное окружение, которое реализовало бы потребность в любви, защите, способствовало бы творческой деятельности; взаимодействие пожилого человека (на основе сотрудничества) с подрастающим

поколением; непрерывное образование, способствующее продуктивности когнитивных процессов, а также умение жить и двигаться во времени, которое обеспечит длительность трудоспособности и жизненной активности пожилого человека.

Разработанный комплекс методов исследования творческого потенциала личности в период поздней взрослости, а также комплекс мероприятий по программе психологического антиэйджинга (психологической программы антистарения) может проводиться в гериатрических центрах, центрах психического здоровья, интернатах, медицинских учреждениях и т. д. Задача психотерапии заключается в том, чтобы помочь пожилым людям найти ресурсность своей жизни, наполнить ее смыслом. Отсюда возникает проблема необходимости непрерывного образования пожилого человека, способствования его успешной социализации, сохранения творческого потенциала в постпенсионный период.

Конструктивизация процесса старения рассматривается с учетом смысло-жизненных ориентаций личности в поздний период жизни и, следовательно, охватывает экзистенциально-гуманистический подход, логотерапию, христиански ориентированную терапию, терапию творческим самовыражением.

Ключевые слова: творчество, творческая личность, творческий опыт, творческая активность, творческая одаренность, творческий потенциал, творческий потенциал пожилого человека, поздняя взрослость, аккумулятивно-интегративная модель, творческое долголетие.

Mishchykha L. P. Creative potential of a personality during the late adulthood period. – Manuscript.

Dissertation for a doctoral degree in Psychology, specialty 19.00.01 – General Psychology, History of Psychology. – G. S. Kostyuk Institute of Psychology at the NAPS of Ukraine, Kyiv, 2015.

The dissertation focuses on the psychological analysis of a personality's creative potential during the late adulthood period. The holistic concept of a personality's creative potential during the late adulthood period is presented. The integrative and personal approach underlies its theoretical and methodological foundation. The accumulative and integrative model of a personality's creative potential during the late adulthood period and the accumulative and integrative model of realizing a personality's creative potential in the final stage of its life have been developed. The research substantiates the essence and structure of a personality's creative potential during the late adulthood period, which accumulates and integrates a personality's creative experience, its personal qualities as a creative personality, creative talent, and creative initiative with a personality's explicit readiness for creative activity in the form of continuing education. The theoretical and empirical studies have shown psychological peculiarities of a personality's creative potential in the late ontogenesis. The functioning of creative potential has been exposed when it is realized by a personality in its late period of life. It has been proved that a creatively

gifted personality not only realizes its creative potential during the late adulthood period, but also accumulates it remaining creatively productive in the late ontogenesis. The psychological determinants of a personality's creative potential during the late adulthood period have been singled out. The psychological anti-aging of a personality has been justified as its psychological follow-up in the late period of life.

Key words: creativity, creative personality, creative experience, creative activity, creative talent, creative potential, creative potential of an elderly person, late adulthood, accumulative and integrative model, creative longevity.